

भारत का राजपत्र The Gazette of India भारताचे राजपत्र

असाधारण
EXTRAORDINARY
असाधारण

भाग 12 अनुभाग 1
Part XII Section 1
भाग बारा अनुभाग 1

प्राधिकार से प्रकाशित
PUBLISHED BY AUTHORITY
प्राधिकाराद्वारे प्रकाशित

सं. 1]	नई दिल्ली, अप्रैल 21-27, 2016/1-7 वैशाख (शक) 1938	[खंड 17
No. 1]	NEW DELHI, APRIL 21-27, 2016/1-7 VAISAKHA (SAKA) 1938	[Vol. 17
अं. १]	नवी दिल्ली, एप्रिल २१-२७, २०१६/१-७ वैशाख (शके) १९३८	[खंड १७

स्वतंत्र संकलन म्हणून फाईल करण्यासाठी या भागाला वेगळे पृष्ठ क्रमांक दिले आहेत.

विधि और न्याय मंत्रालय
(विधायी विभाग)

नई दिल्ली, अप्रैल 21-27, 2016/1-7 वैशाख (शक) 1938

(1) दि सायन्स अँड इंजिनिअरिंग रिसर्च बोर्ड एक्ट, 2008, (2) दि राईट ऑफ चिल्ड्रेन टू फ्री अँड कम्पलसरी एज्युकेशन एक्ट, 2009, (3) दि इंडियन फॉरेस्ट एक्ट, 1927, (4) दि कॅरिज बाय रोड एक्ट, 2007 के मराठी अनुवाद राष्ट्रपती के प्राधिकार से प्रकाशित किये जाते हैं और ये प्राधिकृत पाठ (केंद्रीय विधि) अधिनियम, 1973 (1973 का 50) की धारा 2 के खण्ड (क) के अधीन उनके मराठी प्राधिकृत पाठ समझे जायेंगे।

MINISTRY OF LAW AND JUSTICE

(LEGISLATIVE DEPARTMENT)

New Delhi, APRIL 21-27, 2016/1-7 VAISAKHA (SAKA) 1938

The Translation in Marathi of (1) The Science and Engineering Research Board Act, 2008, (2) The Right of Children to Free and Compulsory Education Act, 2009, (3) The Indian Forest Act, 1927, (4) The Carriage by Road Act, 2007 are hereby published under

(१)

the authority of the President and shall be deemed to be the authoritative texts thereof in Marathi under clause (a) of Section 2 of the Authoritative Texts (Central Laws) Act, 1973 (50 of 1973).

विधि और न्याय मंत्रालय

(विधायी विभाग)

नवी दिल्ली, एप्रिल २१-२७, २०१६/१-७ वैशाख (शके) १९३८

पुढील अधिनियमांचे म्हणजे (१) दि सायन्स अँड इंजिनिअरिंग रिसर्च बोर्ड अँक्ट, २००८, (२) दि राईट ऑफ चिल्ड्रेन टू फ्री अँड कम्पलसरी एज्युकेशन अँक्ट, २००९, (३) दि इंडियन फॉरेस्ट अँक्ट, १९२७, (४) दि कॅरिज बाय रोड अँक्ट, २००७ या अधिनियमांचा मराठी अनुवाद याद्वारे, राष्ट्रपतींच्या प्राधिकाराने प्रसिद्ध करण्यात येत असून प्राधिकृत पाठ (केंद्रीय विधि) अधिनियम, १९७३ (१९७३ चा ५०) याच्या कलम २, खंड (क) अन्वये हा अनुवाद त्या अधिनियमाचे प्राधिकृत पाठ आहेत असे समजले जाईल.

निर्देशसूची

INDEX

अनुक्रमांक Serial No.	अधिनियमाचे नाव Name of the Act	पृष्ठ क्रमांक Page No.
(१)	(२)	(३)
१	विज्ञान व अभियांत्रिकी संशोधन मंडळ अधिनियम, २००८ The Science and Engineering Research Board Act, 2008	३
२	बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क अधिनियम, २००९ The Right of Children to Free and Compulsory Education Act, 2009	१०
३	भारतीय वन अधिनियम, १९२७ The Indian Forest Act, 1927	२४
४	रस्ते वाहतूक अधिनियम, २००७ The Carriage by Road Act, 2007	४५

विज्ञान व अभियांत्रिकी संशोधन मंडळ अधिनियम, २००८

(२००९ चा अधिनियम क्रमांक ९)

(१४ ऑक्टोबर २०१५ रोजी यथाविद्यमान)

[१७ जानेवारी, २००९]

विज्ञान व अभियांत्रिकीमधील मूलभूत संशोधनास चालना देण्यासाठी मंडळ घटित करण्याकरिता आणि अशा संशोधनाचे काम करीत असलेल्या व्यक्तींना, शैक्षणिक संस्थांना, संशोधन व विकास प्रयोगशाळांना, औद्योगिक संस्थांना आणि इतर एजन्सींना अशा संशोधनासाठी वित्तीय साहाय्य देण्याकरिता आणि तत्संबंधित किंवा तदानुषंगिक बाबींसाठी तरतूद करण्याकरिता अधिनियम.

तो, भारतीय गणराज्याच्या एकोणसाठव्या वर्षी, संसदेद्वारे, पुढीलप्रमाणे अधिनियमित होवो :—

प्रकरण एक

प्रारंभिक

१. (१) या अधिनियमास, विज्ञान व अभियांत्रिकी संशोधन मंडळ अधिनियम, २००८ असे म्हणावे. संक्षिप्त नाव व
- (२) तो, केंद्र सरकार, **राजपत्रातील** अधिसूचनेद्वारे नियत करील अशा दिनांकास अंमलात येईल. प्रारंभ.
२. या अधिनियमात, संदर्भानुसार दुसरा अर्थ अपेक्षित नसेल तर ,— व्याख्या.
 - (क) “मंडळ” याचा अर्थ, कलम ३ च्या पोटकलम (१) अन्वये घटित केलेले विज्ञान व अभियांत्रिकी संशोधन मंडळ, असा आहे ;
 - (ख) “अध्यक्ष” याचा अर्थ, मंडळाचा अध्यक्ष, असा आहे ;
 - (ग) “निधी” याचा अर्थ, कलम १०च्या पोटकलम (१) अन्वये घटित केलेला विज्ञान व अभियांत्रिकी संशोधन निधी, असा आहे ;
 - (घ) “सदस्य” याचा अर्थ, मंडळाचा सदस्य, असा आहे आणि त्यामध्ये अध्यक्षाचा समावेश होतो ;
 - (ङ) “अवेक्षण समिती” याचा अर्थ, कलम ५ च्या पोटकलम (१) अन्वये घटित केलेली तज्ज्ञांची अवेक्षण समिती, असा आहे ;
 - (च) “विहित” याचा अर्थ, या अधिनियमाअन्वये केलेल्या नियमांद्वारे विहित केलेले, असा आहे ;
 - (छ) “सचिव” याचा अर्थ, कलम ४ च्या पोटकलम (१) अन्वये नियुक्त केलेला मंडळाचा सचिव, असा आहे.

प्रकरण दोन

विज्ञान व अभियांत्रिकी संशोधन मंडळ

३. (१) केंद्र सरकार, या अधिनियमाच्या प्रयोजनार्थ, **राजपत्रातील** अधिसूचनेद्वारे विज्ञान व अभियांत्रिकी मंडळ घटित करणे व त्याचे
- संशोधन मंडळ या नावाचे एक मंडळ घटित करील. विधिसंस्थापन.
- (२) मंडळ, या अधिनियमाच्या तरतुदींस अधीन राहून, संविदा करण्याच्या अधिकारांसह उत्तराधिकाराची अखंड परंपरा व सामाईक मुद्रा असणारे वरील नावाचे एक निगम निकाय असेल आणि उक्त नावाने, त्याला किंवा त्याच्याविरुद्ध दावा करता येईल.
- (३) मंडळ पुढील व्यक्तींचे मिळून बनलेले असेल, ते असे :—
 - (क) विज्ञान व तंत्रज्ञान विभागातील भारत सरकारचा सचिव, पदसिद्ध-अध्यक्ष ;
 - (ख) सदस्य-सचिव, नियोजन विभाग, पदसिद्ध-सदस्य ;
 - (ग) जैव-तंत्रज्ञान विभागातील भारत सरकारचा सचिव, पदसिद्ध-सदस्य ;
 - (घ) वैज्ञानिक व औद्योगिक संशोधन विभागातील भारत सरकारचा सचिव, पदसिद्ध-सदस्य ;
 - (ङ) भूविज्ञान मंत्रालयातील भारत सरकारचा सचिव, पदसिद्ध-सदस्य ;

- (च) वित्त मंत्रालयाच्या व्यय विभागातील, भारत सरकारचा, सचिव किंवा त्याची नामनिर्देशिती, पदसिद्ध-सदस्य ;
- (छ) आरोग्य संशोधन विभागातील भारत सरकारचा सचिव, पदसिद्ध-सदस्य ;
- (ज) शैक्षणिक संस्थांतील विविध ज्ञान शाखांमधील वैज्ञानिक संशोधनातील अनुभव असणाऱ्या व्यक्तींमधून केंद्र सरकारने नियुक्त करावयाचे तीनपेक्षा अधिक नसतील इतके सदस्य ;
- (झ) शासकीय संशोधन प्रयोगशाळांमधील विविध ज्ञान शाखांमधील वैज्ञानिक संशोधनातील अनुभव असणाऱ्या व्यक्तींमधून केंद्र सरकारने नियुक्त करावयाचे तीनपेक्षा अधिक नसतील इतके सदस्य ;
- (ञ) उद्योग, विज्ञान व तंत्रज्ञान यांवरील आंतरराष्ट्रीय प्रकल्प, सामाजिक-आर्थिक क्षेत्रे आणि इतर शासकीय संशोधन प्रयोगशाळा यांमधील विविध ज्ञानशाखांमधील वैज्ञानिक संशोधनातील अनुभव असणाऱ्या व्यक्तींमधून केंद्र सरकारने नियुक्त करावयाचे चारपेक्षा अधिक नसतील इतके सदस्य ;
- (४) मंडळाचे मुख्यालय, दिल्ली येथे किंवा राष्ट्रीय राजधानी क्षेत्रामध्ये असेल.
- (५) पोटकलम (३) च्या खंड (ज) ते (ञ) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या सदस्यांची अर्हता व अनुभव, पदावधी व भत्ते, विहित करण्यात येतील त्याप्रमाणे असतील.
- (६) अध्यक्ष, मंडळाच्या बैठकीचे अध्यक्षस्थान स्वीकारण्याबरोबरच विहित करण्यात येतील किंवा मंडळाद्वारे त्याच्याकडे सोपविण्यात येतील अशा अधिकारांचा वापर करील व अशी कर्तव्ये पार पाडील.
- (७) मंडळाची कोणतीही कृती किंवा कार्यवाही ही, केवळ पुढील कारणांवरून विधिअग्राह्य ठरणार नाही :—
- (क) मंडळामध्ये कोणतेही पद रिक्त असणे किंवा मंडळाच्या रचनेमध्ये कोणताही दोष असणे ;
- (ख) मंडळाचा सदस्य म्हणून कार्य करणाऱ्या व्यक्तीच्या नियुक्तीमध्ये कोणताही दोष असणे ;
- (ग) प्रकरणाच्या गुणवत्तेस बाधक न ठरणारी मंडळाच्या कार्यपद्धतीतील कोणतीही अनियमितता.

मंडळाचे सचिव व इतर अधिकारी व कर्मचारी. ४. (१) मंडळ, केंद्र सरकारशी विचारविनिमय करून, मंडळाचा सचिव म्हणून, भारत सरकारच्या अपर सचिवाच्या दर्जापेक्षा कमी दर्जा नसलेल्या एखाद्या प्रभुत्वसंपन्न वैज्ञानिकाची नियुक्ती करील.

(२) मंडळ, या अधिनियमाअन्वये त्याची कामे कार्यक्षमपणे पार पाडण्यासाठी त्याला आवश्यक वाटतील अशा अन्य अधिकाऱ्यांची व कर्मचाऱ्यांची नियुक्ती करील.

(३) मंडळाच्या सचिवांचे आणि इतर अधिकारी व कर्मचारी यांचे वेतन व भत्ते यांसह त्यांची अर्हता व अनुभव, सेवेच्या अटी व शर्ती ह्या मंडळाने केलेल्या विनियमांमध्ये विनिर्दिष्ट करण्यात येतील त्याप्रमाणे असतील.

(४) मंडळास, मंडळाने केलेल्या विनियमांमध्ये विनिर्दिष्ट करण्यात येतील अशा अटी व शर्तीवर आणि पारिश्रमिकांवर सल्लागार, अभ्यागत वैज्ञानिक म्हणून भारतातील किंवा भारताबाहेरील अशा दोन्ही ठिकाणातील कर्मचाऱ्यांच्या सेवा घेता येतील आणि ते देशामधील त्यांची कामे सुरळीतपणे करतील.

तज्ज्ञांची अवेक्षण समिती. ५. (१) याबाबत केलेल्या नियमांस अधीन राहून, मंडळ, मंडळाला सल्ला देण्यासाठी व साहाय्य करण्यासाठी तज्ज्ञ व्यक्ती, प्रभुत्वसंपन्न वैज्ञानिक व शिक्षणतज्ज्ञ यांची मिळून बनणारी एक तज्ज्ञांची अवेक्षण समिती घटित करील.

(२) अवेक्षण समिती पुढील व्यक्तींची मिळून बनलेली असेल :—

(एक) प्रभुत्वसंपन्न व आंतरराष्ट्रीय ख्यातीचा वैज्ञानिक—अध्यक्ष ;

(दोन) विज्ञान व तंत्रज्ञान विभागातील भारत सरकारचा सचिव-पदसिद्ध-उपाध्यक्ष ;

(तीन) भारतीय राष्ट्रीय विज्ञान अकादमी, भारतीय विज्ञान अकादमी व भारतीय राष्ट्रीय अभियांत्रिकी अकादमी यांचे अध्यक्ष-पदसिद्ध-सदस्य ;

(चार) विज्ञान व तंत्रज्ञानाच्या विविध क्षेत्रातील प्रख्यात तज्ज्ञांमधून केंद्र सरकारने नियुक्त करावयाचे तीनपेक्षा अधिक नसतील इतके सदस्य; आणि

(पाच) मंडळाचा सचिव-पदसिद्ध-सदस्य.

६. (१) मंडळ याबाबत केलेल्या नियमांना अधीन राहून, या अधिनियमाअन्वये त्याची कर्तव्ये व कामे मंडळाच्या समित्या. कार्यक्षमतेने पार पाडण्यासाठी आवश्यक असतील अशा समित्या नियुक्त करू शकेल.

(२) मंडळाला, त्याला योग्य वाटेल त्याप्रमाणे व त्या संख्येतील, ज्या व्यक्ती, मंडळाच्या सदस्य नाहीत अशा व्यक्तींना पोटकलम (१) अन्वये नियुक्त केलेल्या कोणत्याही समितीचा सदस्य म्हणून स्वीकृत करून घेण्याचा अधिकार मंडळाला असेल, आणि अशा प्रकारे स्वीकृत करून घेतलेल्या व्यक्तींना समितीच्या बैठकींना उपस्थित राहण्याचा व समितीच्या कामकाजामध्ये भाग घेण्याचा हक्क असेल.

७. (१) मंडळ, विज्ञान व अभियांत्रिकीच्या उद्योन्मुख क्षेत्रामधील मूलभूत संशोधनाचे नियोजन, मंडळाचे अधिकार व प्रचालन करणे व त्यास निधी पुरविणे यांकरिता प्रमुख बहु-विद्याशाखीय संशोधन निधी पुरविणारी एजन्सी कामे. म्हणून कार्य करील.

(२) इतर गोष्टींबरोबरच मंडळाचे अधिकार व कामे यांमध्ये पुढील गोष्टींचा समावेश असेल :—

(एक) उद्योन्मुख क्षेत्रांमध्ये आंतरराष्ट्रीयदृष्ट्या स्पर्धाक्षम संशोधनाचे नियोजन, प्रचालन व निधीपुरवठा यांसाठी प्रमुख बहु-विद्याशाखीय संशोधन एजन्सी म्हणून सेवा करणे ;

(दोन) अवेक्षण समितीने केलेल्या शिफारशी व सूचना यांवर विचार करणे व निर्णय घेणे ;

(तीन) मुख्य आंतर-ज्ञान संशोधन क्षेत्रे आणि व्यक्ती, गट किंवा संस्था निश्चित करणे आणि संशोधन करण्यासाठी त्यांना निधी पुरवणे ;

(चार) संशोधनास चालना देण्यामध्ये ज्यांचा बहुगुणित परिणाम होईल अशा संस्थांचा सहभाग असणाऱ्या निश्चित केलेल्या विविध क्षेत्रांमध्ये राष्ट्रीयदृष्ट्या समन्वित कार्यक्रम विकसित करणे ;

(पाच) वैज्ञानिक व्यासंगासाठी पायाभूत सुविधा व पोषक वातावरण तयार करण्यात साहाय्य करणे ;

(सहा) विज्ञान व अभियांत्रिकी यांमधील मूलभूत संशोधनास चालना देण्यासाठी शैक्षणिक संस्था, संशोधन व विकास प्रयोगशाळा आणि उद्योग यांच्यामध्ये सहकार्य निर्माण करणे ;

(सात) आधुनिक व्यवस्थापन पद्धतींचा अंगीकार करून त्याद्वारे संनियंत्रण व मूल्यमापन यांसह संशोधनासाठी तत्परतेने निधी पुरविण्याकरिता व्यवस्थापन यंत्रणा विकसित करणे ;

(आठ) जेथे जेथे आवश्यक असतील किंवा इष्ट वाटतील तेथे तेथे आंतरराष्ट्रीय सहयोगी प्रकल्पांमध्ये सहभाग घेणे ; आणि

(नऊ) विद्यमान विज्ञान व अभियांत्रिकी संशोधन परिषद योजनेअंतर्गत केंद्र सरकारने हाती घेतलेले किंवा केंद्र सरकारद्वारे निधी पुरविलेले मूलभूत संशोधन प्रकल्प व कार्यक्रम हाती घेणे आणि ते चालविणे.

(३) मंडळ, व्यक्तींना, शैक्षणिक संस्थांना, संशोधन व विकास प्रयोगशाळांना, उद्योगांना व इतर संघटनांना अनुदान व कर्ज या स्वरूपात, कलम (२) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या प्रयोजनांकरिता वित्तीय साहाय्य पुरवू शकेल.

प्रकरण तीन

वित्तीय साहाय्य मंजूर करण्यासाठी अर्ज करणे

८. (१) कलम ७ च्या पोटकलम (१) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या प्रयोजनांसाठी वित्तीय साहाय्य उपलब्ध करण्यासाठी, विहित करण्यात येईल अशा नमुन्यात मंडळाकडे अर्ज करण्यात येईल. वित्तीय साहाय्य उपलब्ध करण्यासाठी अर्ज.

(२) मंडळ, अर्जाची तपासणी केल्यानंतर आणि त्याला आवश्यक वाटेल अशी चौकशी केल्यानंतर किंवा स्पष्टीकरण मागविल्यानंतर, लेखी आदेशाद्वारे, एकतर वित्तीय साहाय्य मंजूर करील किंवा ते नाकारील.

प्रकरण चार

वित्तव्यवस्था, लेखे व लेखापरीक्षा

९. केंद्र सरकार, याबाबत कायद्याद्वारे संसदेने योग्य विनियोजन केल्यानंतर, त्या सरकारला आवश्यक केंद्र सरकारद्वारे वाटेल अशा रकमेची अनुदाने व कर्जे मंडळाला देऊ शकेल. अनुदाने व कर्जे.

विज्ञान व अभियांत्रिकी संशोधन निधी या नावाने ओळखला जाणारा एक निधी स्थापन करण्यात येईल आणि या निधीत पुढील रकमा जमा करण्यात येतील :—

- (क) कलम ९ अन्वये केंद्र सरकारने मंडळाला दिलेली कोणतीही अनुदाने व कर्जे ;
- (ख) इतर कोणत्याही मार्गाने मिळालेल्या देणग्यांसह मंडळाला मिळालेल्या कोणत्याही रकमा ;
- (ग) निधीतून दिलेल्या रकमांची केलेली वसुली ; आणि
- (घ) निधीतील रकमेच्या गुंतवणुकीमधून मिळणारे कोणतेही उत्पन्न.

(२) पुढील खर्च भागविण्यासाठी निधीचा विनियोग करता येईल :—

- (क) या अधिनियमाद्वारे प्राधिकृत केलेल्या उद्दिष्टांवरील व प्रयोजनांवरील खर्च ;
- (ख) मंडळाचे सदस्य, अधिकारी व इतर कर्मचारी यांचे वेतन, भत्ते व इतर खर्च ;
- (ग) संमंत्रकांचे व अभ्यागत वैज्ञानिकांचे पारिश्रमिक ; आणि
- (घ) या अधिनियमाअन्वये मंडळाची कामे पार पाडताना, मंडळाने केलेला खर्च.

अर्थसंकल्प. ११. मंडळ, मंडळाच्या अंदाजित जमा रकमा व खर्च दर्शविणारा, पुढील वित्तीय वर्षाचा त्याचा अर्थसंकल्प, विहित करण्यात येईल अशा नमुन्यात आणि प्रत्येक वित्तीय वर्षामध्ये विहित करण्यात येईल अशा वेळी, तयार करील आणि तो केंद्र सरकारकडे पाठवील.

वार्षिक अहवाल. १२. मंडळ, मागील वित्तीय वर्षामधील त्याच्या कामकाजाचा संपूर्ण लेखा देणारा त्याचा वार्षिक अहवाल, विहित करण्यात येईल अशा नमुन्यात आणि प्रत्येक वित्तीय वर्षात विहित करण्यात येईल अशा वेळेत तयार करील आणि त्याची एक प्रत केंद्र सरकारला सादर करील.

लेखे व लेखापरीक्षा. १३. (१) मंडळ, भारताचे नियंत्रक व महालेखापाल यांच्याशी विचारविनिमय करून, केंद्र सरकारद्वारे विहित करण्यात येईल अशा नमुन्यात योग्य ते लेखे व संबंधित अभिलेख ठेवील आणि वार्षिक लेखा विवरणपत्र तयार करील.

(२) भारताचे नियंत्रक व महालेखापालास किंवा या अधिनियमाअन्वये मंडळाच्या लेखांची लेखापरीक्षा करण्यासंबंधात त्याने नियुक्त केलेल्या अन्य कोणत्याही व्यक्तीला, शासकीय लेखांची लेखापरीक्षा करण्याच्या संबंधात, भारताचे नियंत्रक व महालेखापालांना जे अधिकार, विशेषाधिकार व प्राधिकार असतात, तेच अधिकार, विशेषाधिकार व प्राधिकार अशा लेखापरीक्षेच्या संबंधात असतील आणि विशेषतः मंडळाची पुस्तके, लेखे संबंधित प्रमाणके व इतर दस्तऐवज व कागदपत्रे सादर करण्याची मागणी करण्याचा आणि या अधिनियमाअन्वये मंडळाच्या कोणत्याही कार्यालयाचे निरीक्षण करण्याचा अधिकार असेल.

(३) मंडळाच्या लेखांची, भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक यांच्याकडून दरवर्षी लेखापरीक्षा करण्यात येईल आणि अशा लेखापरीक्षेच्या संबंधात केलेला कोणताही खर्च, मंडळाद्वारे भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक यांना प्रदेय असेल.

(४) मंडळ, लेखापरीक्षकाच्या अहवालासोबत लेखांची लेखापरीक्षा केलेली प्रत, विहित करण्यात येईल अशा दिनांकापूर्वी केंद्र सरकारला सादर करील.

वार्षिक अहवाल व लेखापरीक्षकाचा अहवाल संसदेसमोर ठेवणे. १४. केंद्र सरकार, वार्षिक अहवाल व लेखापरीक्षकाचा अहवाल, ते मिळाल्यानंतर शक्य तितक्या लवकर, संसदेच्या प्रत्येक सभागृहापुढे ठेवील.

प्रकरण पाच

संकीर्ण

मंडळाला सादर करावयाची विवरणपत्रे. १५. (१) मंडळाकडून वित्तीय साहाय्य मिळणारी औद्योगिक संघटना किंवा संस्था, विनियमांद्वारे विहित करण्यात येईल अशा नमुन्यात व अशा वेळी, मंडळाकडे विवरणपत्र सादर करील.

(२) मंडळ, या कलमाअन्वये देण्यात आलेल्या कोणत्याही विवरणाच्या अचूकतेची पडताळणी करण्यासाठी पोटकलम (१) मध्ये निर्देशिलेल्या कोणत्याही औद्योगिक संघटनेस किंवा संस्थेस भेट देण्याकरिता कोणत्याही वेळी एखाद्या अधिकाऱ्यास प्राधिकृत करू शकेल.

१६. (१) या अधिनियमाच्या पूर्वगामी तरतुदींना बाध येऊ न देता, मंडळ, या अधिनियमाअन्वये त्याची निदेश देण्याचा केंद्र कामे व कर्तव्ये पार पाडताना, केंद्र सरकार, वेळोवेळी, धोरणविषयक प्रश्नांवर लेखी स्वरूपात त्याला देईल सरकारचा अशा निदेशांनी बद्ध असेल : अधिकार.

परंतु असे की, या पोटकलमाअन्वये कोणतेही निदेश देण्यात येण्यापूर्वी, मंडळाला, व्यवहार्य असेल तितपत त्याची मते मांडण्याची संधी देण्यात येईल.

(२) एखादा प्रश्न धोरणात्मक आहे किंवा नाही, याबाबत केंद्र सरकारचा निर्णय अंतिम असेल.

१७. (१) जर कोणत्याही वेळी केंद्र सरकारचे असे मत असेल की,—

मंडळ निष्प्रभावित
करण्याचा केंद्र
सरकारचा
अधिकार.

(क) गंभीर आकस्मिक कारणांमुळे, मंडळाला या अधिनियमाच्या तरतुदींद्वारे किंवा तदन्वये त्याला नेमून दिलेली कामे व कर्तव्ये पार पाडणे शक्य नसेल तर ; किंवा

(ख) मंडळाने, या अधिनियमाअन्वये केंद्र सरकारने दिलेल्या कोणत्याही निदेशांचे अनुपालन करण्यात किंवा या अधिनियमाच्या तरतुदींद्वारे किंवा तदन्वये त्याला नेमून दिलेली कामे व कर्तव्ये पार पाडण्यात सातत्याने कसूर केली असेल तर आणि अशा कसुरीमुळे मंडळाची आर्थिक स्थिती किंवा मंडळाचे प्रशासन बिघडले तर ; किंवा

(ग) सार्वजनिक हितार्थ तसे करणे आवश्यक आहे अशी परिस्थिती अस्तित्वात असेल तर, केंद्र सरकार, राजपत्रातील अधिसूचनेद्वारे, त्या अधिसूचनेत विनिर्दिष्ट करण्यात येईल अशा सहा महिन्यांपेक्षा अधिक नसेल इतक्या कालावधीसाठी मंडळ निष्प्रभावित करू शकेल.

(२) पोटकलम (१) अन्वये मंडळाला निष्प्रभावित करणारी अधिसूचना प्रसिद्ध केल्यावर,—

(क) सर्व सदस्य, निष्प्रभावित केल्याच्या दिनांकापासून त्यांची पदे रिक्त करतील ;

(ख) या अधिनियमाअन्वये किंवा त्याच्या तरतुदींद्वारे मंडळाने किंवा त्याच्या वतीने, जे वापरण्यात येतील असे सर्व अधिकार किंवा जे पार पाडण्यात येतील अशी सर्व कामे किंवा कर्तव्ये, पोटकलम (३) अन्वये मंडळ पुनर्घटित करण्यात येईपर्यंत, केंद्र सरकार निदेश देईल अशी व्यक्ती किंवा अशा व्यक्ती वापरतील किंवा पार पाडतील ; आणि

(ग) मंडळाच्या मालकीची किंवा त्याच्या नियंत्रणात असलेली सर्व मालमत्ता, पोटकलम (३) अन्वये मंडळ पुनर्घटित करण्यात येईपर्यंत केंद्र सरकारकडे निहित असेल.

(३) पोटकलम (१) अन्वये काढलेल्या अधिसूचनेमध्ये विनिर्दिष्ट केलेला निष्प्रभावाचा कालावधी समाप्त झाल्यावर, केंद्र सरकार, नव्याने नियुक्ती करून त्याद्वारे मंडळ पुनर्घटित करू शकेल आणि अशा प्रकरणी, पोटकलम (२) च्या खंड (क) अन्वये ज्यांनी त्यांची पदे रिक्त केलेली असतील अशी व्यक्ती किंवा अशा व्यक्ती, नियुक्तीसाठी अपात्र असल्याचे मानण्यात येणार नाही :

परंतु असे की, केंद्र सरकार, निष्प्रभावाचा कालावधी समाप्त होण्यापूर्वी कोणत्याही वेळी, या पोटकलमाअन्वये कारवाई करू शकेल.

(४) केंद्र सरकार, पोटकलम (१) अन्वये काढलेली अधिसूचना आणि या कलमाअन्वये हाती घेण्यात आलेल्या कोणत्याही कारवाईचा पूर्ण अहवाल आणि अशी कारवाई करण्यामागची परिस्थिती, शक्य तितक्या लवकर, संसदेच्या प्रत्येक सभागृहासमोर ठेवील.

१८. मंडळ, लेखी स्वरूपातील सर्वसाधारण किंवा विशेष आदेशाद्वारे, या अधिनियमाअन्वये (कलम २१ प्रत्यायोजन. खालील अधिकार वगळून) त्याला आवश्यक वाटतील असे त्याचे अधिकार व कामे, आदेशामध्ये विनिर्दिष्ट करण्यात येतील अशा, कोणत्याही असल्यास, अटी व शर्तीस अधीन राहून, मंडळाच्या अध्यक्षस किंवा इतर कोणत्याही सदस्यास किंवा कोणत्याही अधिकाऱ्यास प्रत्यायोजित करू शकेल.

सद्भावनापूर्वक
केलेल्या कारवाईस
संरक्षण.

१९. या अधिनियमाअन्वये किंवा त्याखाली केलेल्या नियमांअन्वये किंवा विनियमांअन्वये सद्भावनापूर्वक केलेल्या किंवा तसे करण्याचे अभिप्रेत असलेल्या कोणत्याही गोष्टीसाठी केंद्र सरकारविरुद्ध किंवा मंडळाविरुद्ध किंवा त्याने नियुक्त केलेल्या कोणत्याही समितीविरुद्ध किंवा मंडळाच्या किंवा अशा समितीच्या कोणत्याही सदस्याविरुद्ध किंवा शासनाच्या किंवा मंडळाच्या कोणत्याही अधिकाऱ्याविरुद्ध किंवा कर्मचाऱ्याविरुद्ध किंवा केंद्र सरकारने किंवा मंडळाने प्राधिकृत केलेल्या अन्य कोणत्याही व्यक्तीविरुद्ध कोणताही खटला किंवा इतर कायदेशीर कार्यवाही दाखल करण्यात येणार नाही.

केंद्र सरकारचा
नियम करण्याचा
अधिकार.

२०. (१) केंद्र सरकार, या अधिनियमाच्या तरतुदींची अंमलबजावणी करण्यासाठी राजपत्रातील अधिसूचनेद्वारे नियम करू शकेल.

(२) पूर्वगामी अधिकारांच्या सर्वसाधारणतेस बाध येऊ न देता, अशा नियमांमध्ये, पुढीलपैकी सर्व किंवा त्यापैकी कोणत्याही बाबींसाठी तरतूद करता येईल :—

(क) कलम ३ च्या पोटकलम (५) अन्वये मंडळाच्या सदस्यांच्या अर्हता व अनुभव, पदावधी व इतर भत्ते ;

(ख) कलम ३ च्या पोटकलम (६) अन्वये अध्यक्षीय अधिकार व कर्तव्ये ;

(ग) कलम ५ अन्वये अवेक्षण समिती घटित करणे ;

(घ) कलम ६ च्या पोटकलम (१) अन्वये समित्या घटित करणे ;

(ङ) कलम ८ च्या पोटकलम (१) खालील अर्जाचा नमुना ;

(च) मंडळ, कलम ११ अन्वये त्याचा अर्थसंकल्प आणि कलम १२ अन्वये त्याचा वार्षिक अहवाल ज्या नमुन्यात व ज्या वेळेत तयार करील, तो नमुना व ती वेळ ;

(छ) कलम १३ च्या पोटकलम (१) अन्वये वार्षिक लेखा विवरणपत्राचा नमुना आणि त्या कलमाच्या पोटकलम (४) अन्वये, ज्या दिनांकापूर्वी लेखांच्या लेखापरीक्षेची प्रत, केंद्र सरकारला सादर करता येईल तो दिनांक ;

(ज) नियमांद्वारे, विहित करावयाची किंवा विहित करता येईल अशी किंवा ज्याबाबत तरतूद करावयाची आहे किंवा करता येईल अशी अन्य कोणतीही बाब.

मंडळाचा विनियम
करण्याचा अधिकार.

२१. (१) मंडळ, या अधिनियमाच्या तरतुदी अंमलात आणण्यासाठी सर्वसाधारणपणे, या अधिनियमांशी व नियमांशी सुसंगत असतील असे विनियम, केंद्र सरकारच्या पूर्व मान्यतेने, राजपत्रातील अधिसूचनेद्वारे, तयार करू शकेल.

(२) विशेषकरून आणि पूर्वगामी अधिकारांच्या सर्वसाधारणतेला बाध येऊ न देता, अशा विनियमांमध्ये पुढीलपैकी सर्व किंवा त्यापैकी कोणत्याही बाबींसाठी तरतूद करता येईल :—

(क) कलम ४ च्या पोटकलम (२) अन्वये मंडळाचे सचिव आणि इतर अधिकारी व कर्मचारी यांची अर्हता व अनुभव, वेतन व भत्ते यांसह त्यांच्या सेवेच्या अटी व शर्ती ;

(ख) कलम १५ च्या पोटकलम (१) अन्वये मंडळाला ज्या नमुन्यात व ज्या वेळेत विवरणपत्रे सादर करता येतील तो नमुना व ती वेळ.

नियम व विनियम
संसदेपुढे ठेवणे.

२२. या अधिनियमाअन्वये केलेला प्रत्येक नियम आणि विनियम, तो केल्यानंतर, होईल तितक्या लवकर, एका सत्राने किंवा दोन किंवा अधिक क्रमवर्ती सत्रे मिळून बनलेला असेल अशा एकूण तीस दिवसांच्या कालावधीकरिता सत्रासीन असताना संसदेच्या प्रत्येक सभागृहापुढे ठेवण्यात येईल आणि पूर्वोक्त सत्राच्या किंवा क्रमवर्ती सत्रांच्या लगतनंतरचे सत्र संपण्यापूर्वी जर, त्या नियमात किंवा विनियमात कोणतेही फेरबदल करण्याबाबत दोन्ही सभागृहांचे मतैक्य झाले असेल तर किंवा तो नियम किंवा विनियम केला जाऊ नये याबाबत दोन्ही

सभागृहांचे मतैक्य झाले असेल तर, तो नियम किंवा विनियम अशा फेरबदल केलेल्या स्वरूपातच अंमलात येईल किंवा, यथास्थिति, मुळीच अंमलात येणार नाही ; तथापि, अशा कोणत्याही फेरबदलामुळे किंवा शून्यीकरणामुळे, तत्पूर्वी, त्या नियमाअन्वये किंवा विनियमाअन्वये केलेल्या कोणत्याही गोष्टीच्या विधिग्राह्यतेस बाध येणार नाही.

बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क अधिनियम, २००९

२००९ चा अधिनियम क्रमांक ३५

(१४ ऑक्टोबर २०१५ रोजी यथाविद्यमान)

[२६ ऑगस्ट, २००९]

सहा ते चौदा वर्षे वयोगटातील सर्व बालकांकरिता मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाची तरतूद करण्यासाठी अधिनियम.

भारतीय गणराज्याच्या साठाव्या वर्षी, संसदेद्वारे तो पुढीलप्रमाणे अधिनियमित होवो :—

प्रकरण एक

प्रारंभिक

१. (१) या अधिनियमास, बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क अधिनियम, २००९ असे म्हणावे.

संक्षिप्त नाव, व्याप्ती
व प्रारंभ.

(२) तो, जम्मू व काश्मीर राज्य खेरीजकरून संपूर्ण भारतास लागू असेल.

(३) तो, केंद्र सरकार राजपत्रातील अधिसूचनेद्वारे नियत करील अशा दिनांकास अमलात येईल.

^१[(४) संविधानाच्या अनुच्छेद २९ व ३० च्या तरतुदींना अधीन राहून, या अधिनियमाच्या तरतुदी, बालकांना मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचे हक्क प्रदान करण्यासाठी लागू होतील.]

(५) या अधिनियमामध्ये अंतर्भूत असलेली कोणतीही गोष्ट, मुख्यतः धार्मिक शिक्षण देणाऱ्या मदरशांना, वैदिक पाठशाळांना व शैक्षणिक संस्थांना लागू होणार नाही.]

२. या अधिनियमात, संदर्भानुसार दुसरा अर्थ अपेक्षित नसेल तर,—

व्याख्या.

(क) “समुचित शासन” याचा अर्थ,—

(एक) केंद्र सरकारने किंवा विधानमंडळ नसलेल्या संघ राज्यक्षेत्राच्या प्रशासकाने स्थापन केलेल्या, त्यांची मालकी असलेल्या किंवा त्यांचे नियंत्रण असलेल्या शाळेच्या संबंधात, केंद्र सरकार, असा आहे ;

(दोन) उपखंड (एक) मध्ये निर्देशिलेल्या शाळेखेरीज,—

(क) राज्यक्षेत्रात स्थापन केलेल्या अन्य शाळेच्या संबंधात, राज्य शासन, असा आहे ;

(ख) विधानमंडळ असलेल्या संघ राज्यक्षेत्रात स्थापन केलेल्या अन्य शाळेच्या संबंधात, त्या संघ राज्यक्षेत्राचे शासन, असा आहे ;

(ख) “कॅपिटेशन फी” याचा अर्थ, शाळेने अधिसूचित केलेल्या फी खेरीज अन्य कोणत्याही प्रकारची देणगी किंवा अंशदान किंवा अधिदान, असा आहे ;

(ग) “बालक” याचा अर्थ, सहा ते चौदा वर्षे वयोगटातील मुलगा किंवा मुलगी, असा आहे ;

(घ) “वंचित गटातील बालक” याचा अर्थ, ^२[विकलांगता असलेले बालक किंवा] अनुसूचित जाती, अनुसूचित जनजाती, सामाजिक व शैक्षणिकदृष्ट्या मागासवर्ग यांतील किंवा सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, भौगोलिक, भाषिक, लिंगभेदविषयक घटकांमुळे किंवा समुचित शासन, अधिसूचनेद्वारे विनिर्दिष्ट करील अशा अन्य घटकांमुळे वंचित असलेल्या इतर गटातील बालक, असा आहे ;

(ङ) “दुर्बल घटकातील बालक” याचा अर्थ, समुचित शासनाने अधिसूचनेद्वारे विनिर्दिष्ट केलेल्या किमान मर्यादेहून ज्यांचे वार्षिक उत्पन्न कमी आहे अशा मातापिता यांचे किंवा पालकाचे बालक, असा आहे ;

^३[(डड) “विकलांगता असलेले बालक” यात,—

१९९६ चा १.

(क) विकलांग व्यक्तीसाठी (समान संधी, हक्कांचे संरक्षण आणि पूर्ण सहभाग) अधिनियम, १९९५ याच्या कलम २ च्या खंड (झ) मध्ये व्याख्या केल्याप्रमाणे, “विकलांगता” असलेले एखादे बालक ;

१९९९ चा
४४.

(ख) स्वमनता, मेंदूचा अर्धांगवायू, मतिमंदता व बहुविध विकलांगता असलेल्या व्यक्तीच्या कल्याणाकरिता राष्ट्रीय न्यास अधिनियम, १९९९ याच्या कलम २ च्या (ज) मध्ये व्याख्या केल्याप्रमाणे, विकलांग व्यक्ती असलेले एखादे बालक ;

१९९९ चा
४४.

(ग) स्वमनता, मेंदूचा अर्धांगवायू, मतिमंदता व बहुविध विकलांगता असलेल्या व्यक्तीच्या कल्याणाकरिता राष्ट्रीय न्यास अधिनियम, १९९९ याच्या कलम २ च्या खंड (ण) मध्ये व्याख्या केल्याप्रमाणे गंभीर विकलांगता असलेले एखादे बालक,

यांचा समावेश होतो.]

^१ सन २०१२ चा अधिनियम क्रमांक ३०, कलम २ द्वारे समाविष्ट केला.

^२ वरील अधिनियमाच्या कलम ३(क) द्वारे समाविष्ट केला.

^३ वरील अधिनियमाच्या कलम ३(ख) द्वारे समाविष्ट केला.

(च) “ प्राथमिक शिक्षण ” याचा अर्थ, इयत्ता पहिली ते इयत्ता आठवीपर्यंतचे शिक्षण, असा आहे ;

(छ) एखाद्या बालकाच्या संबंधात “ पालक ” याचा अर्थ, त्या बालकाची देखभाल करणारी व त्याचा ताबा असलेली व्यक्ती, असा आहे आणि त्यामध्ये, नैसर्गिक पालकाचा, किंवा न्यायालयाद्वारे किंवा कायद्याद्वारे नियुक्त केलेल्या किंवा घोषित केलेल्या पालकाचा समावेश होतो ;

(ज) “ स्थानिक प्राधिकरण ” याचा अर्थ, कोणत्याही नावाने संबोधण्यात येणारी महानगरपालिका किंवा नगरपरिषद किंवा जिल्हा परिषद किंवा नगर पंचायत किंवा पंचायत, असा आहे, आणि त्यामध्ये, शाळेवर प्रशासकीय नियंत्रण असलेले, किंवा कोणत्याही शहरात, नगरात किंवा गावात “ स्थानिक प्राधिकरण ” म्हणून कार्य करण्यासाठी त्या त्या वेळी अंमलात असलेल्या कोणत्याही कायद्याद्वारे किंवा त्याअन्वये अधिकार प्रदान केलेले असे अन्य प्राधिकरण किंवा निकाय, याचा समावेश होतो ;

(झ) “ राष्ट्रीय बालहक्क संरक्षण आयोग ” याचा अर्थ, बालहक्क संरक्षण आयोग अधिनियम, २००५ २००६ चा याच्या कलम ३ अन्वये स्थापन केलेला राष्ट्रीय बालहक्क संरक्षण आयोग, असा आहे ; ४.

(ञ) “ अधिसूचना ” याचा अर्थ, राजपत्रात प्रसिद्ध केलेली अधिसूचना, असा आहे ;

(ट) “ मातापिता ” याचा अर्थ, बालकाचा नैसर्गिक अथवा सावत्र किंवा दत्तक पिता अथवा माता, असा आहे ;

(ठ) “ विहित ” याचा अर्थ, या अधिनियमान्वये केलेल्या नियमांद्वारे विहित केलेले, असा आहे ;

(ड) “ अनुसूची ” याचा अर्थ, या अधिनियमाला जोडलेली अनुसूची, असा आहे ;

(ढ) “ शाळा ” याचा अर्थ, प्राथमिक शिक्षण देणारी कोणतीही मान्यताप्राप्त शाळा, असा आहे आणि त्यामध्ये,—

(एक) समुचित शासनाने किंवा स्थानिक प्राधिकरणाने स्थापन केलेली, त्याची मालकी असलेली किंवा त्याचे नियंत्रण असलेली शाळा ;

(दोन) समुचित शासनाकडून किंवा स्थानिक प्राधिकरणाकडून शाळेसाठीचा पूर्णतः किंवा अंशतः खर्च भागविण्यासाठी साहाय्य किंवा अनुदाने घेणारी अनुदानित शाळा ;

(तीन) विनिर्दिष्ट प्रवर्गातील शाळा ; आणि

(चार) समुचित शासनाकडून किंवा स्थानिक प्राधिकरणाकडून आपल्या शाळेसाठीचा खर्च भागविण्यासाठी कोणत्याही प्रकारचे साहाय्य किंवा अनुदाने न घेणारी विनाअनुदानित शाळा, यांचा समावेश होतो ;

(ण) “ छाननी पद्धती ” याचा अर्थ, एका बालकापेक्षा दुसऱ्या बालकास अधिक पसंती देऊन, त्या बालकाच्या प्रवेशासाठी असलेल्या यादृच्छिक पद्धतीखेरीज, अन्य निवडीची पद्धत, असा आहे ;

(त) एखाद्या शाळेच्या संबंधात “ विनिर्दिष्ट प्रवर्ग ” याचा अर्थ, केंद्रीय विद्यालय, नवोदय विद्यालय, सैनिकी शाळा म्हणून ओळखली जाणारी शाळा किंवा समुचित शासन, अधिसूचनेद्वारे विनिर्दिष्ट करील अशी, विशिष्ट स्वरूप असलेली इतर कोणतीही शाळा, असा आहे ;

(थ) “ राज्य बालहक्क संरक्षण आयोग ” याचा अर्थ, बालहक्क संरक्षण आयोग अधिनियम, २००५ याच्या २००६ चा कलम ३ अन्वये घटित केलेला राज्य बालहक्क संरक्षण आयोग, असा आहे. ४.

प्रकरण दोन

मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क

बालकाचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क. ३. ^१[(१) कलम २ च्या खंड (घ) किंवा खंड (ड) मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या एखाद्या बालकासह, सहा ते चौदा वर्षे वयोगटातील प्रत्येक बालकास त्याचे किंवा तिचे प्राथमिक शिक्षण पूर्ण होईपर्यंत नजीकच्या शाळेत मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क असेल.]

(२) पोटकलम (१) च्या प्रयोजनासाठी, कोणतेही बालक, ज्यामुळे त्याला किंवा तिला प्राथमिक शिक्षण घेण्यापासून आणि ते पूर्ण करण्यापासून प्रतिबंध होईल अशा कोणत्याही प्रकारची फी किंवा आकार किंवा खर्च देण्यास दायी असणार नाही :

^१[* * * * *]

^१ सन २०१२ चा अधिनियम क्रमांक ३०, कलम ४(क) द्वारे पोटकलम दाखल केले.

^२ वरील अधिनियमाच्या कलम ४(ख) द्वारे परंतुक वगळले.

१[(३) कलम २ च्या खंड (डड) च्या उपखंड (क) मध्ये निर्दिष्ट केलेले विकलांगता असलेले एखादे बालक, विकलांग १९९६ चा व्यक्तीसाठी (समान संधी, हक्कांचे संरक्षण व पूर्ण सहभाग) अधिनियम, १९९५ याच्या तरतुदींना बाध येऊ न देता, आणि १. कलम २ च्या खंड (डड) च्या उपखंड (ख) व (ग) यांमध्ये निर्दिष्ट केलेले एखादे बालक, यांना, विकलांग व्यक्तीसाठी (समान संधी, हक्कांचे संरक्षण आणि पूर्ण सहभाग) अधिनियम, १९९५ याच्या प्रकरण पाचव्या तरतुदींन्वये, विकलांगता असलेल्या बालकांना मोफत व सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण घेण्यासाठी जे हक्क असतील तेच हक्क असतील :

परंतु असे की, स्वमग्नता, मेंदूचा अर्धांगवायू, मतिमंदता व बहुविध विकलांगता असलेल्या व्यक्तींच्या कल्याणाकरिता १९९९ चा राष्ट्रीय न्यास अधिनियम, १९९९ याच्या कलम २ च्या खंड (ज) मध्ये निर्दिष्ट केलेले “ बहुविध विकलांगता ” असलेले ४४. एखादे बालक आणि कलम २ च्या खंड (ण) मध्ये निर्दिष्ट केलेले “ गंभीर विकलांगता ” असलेले एखादे बालक, यास घरी राहून शिक्षण घेण्याच्या पर्यायाचादेखील हक्क असेल.]

४. सहा वर्षांपेक्षा अधिक वयाच्या बालकाने कोणत्याही शाळेत प्रवेश घेतलेला नसेल किंवा प्रवेश घेतलेला असला तरी, त्याला किंवा तिला आपले प्राथमिक शिक्षण पूर्ण करता आले नसेल तेव्हा, त्याला किंवा तिला, त्याच्या किंवा तिच्या वयाला योग्य असलेल्या वर्गात प्रवेश देण्यात येईल :

परंतु असे की, एखाद्या बालकाने, त्याच्या किंवा तिच्या वयाला योग्य असलेल्या वर्गात थेट प्रवेश घेतलेला असेल तेव्हा, त्याला किंवा तिला, इतर बालकांबरोबरच, विहित करण्यात येईल अशा रीतीने, आणि अशा कालमर्यादेच्या आत विशेष प्रशिक्षण मिळण्याचा हक्क असेल :

परंतु आणखी असे की, प्राथमिक शिक्षणासाठी ज्या बालकास अशा रीतीने प्रवेश देण्यात आलेला असेल ते बालक, वयाची चौदा वर्षे पूर्ण झाल्यानंतरसुद्धा प्राथमिक शिक्षण पूर्ण करीपर्यंत मोफत शिक्षणासाठी हक्कदार असेल.

५. (१) एखाद्या शाळेत, प्राथमिक शिक्षण पूर्ण करण्याबद्दलची कोणतीही तरतूद नसेल त्याबाबतीत, एखाद्या बालकास, त्याचे किंवा तिचे प्राथमिक शिक्षण पूर्ण करण्यासाठी, कलम २ च्या खंड (ढ) चे उपखंड (तीन) व (चार) यांमध्ये विनिर्दिष्ट केलेली शाळा वगळून, इतर कोणत्याही शाळेत दाखल करून घेण्याची मागणी करण्याचा हक्क असेल.

(२) एखाद्या बालकास, कोणत्याही कारणामुळे एकतर राज्यांतर्गत किंवा राज्याबाहेरील एका शाळेतून दुसऱ्या शाळेत जाणे आवश्यक असेल त्या बाबतीत, अशा बालकास, त्याचे किंवा तिचे प्राथमिक शिक्षण पूर्ण करण्यासाठी कलम २ च्या खंड (ढ) चे उपखंड (तीन) व (चार) यांमध्ये विनिर्दिष्ट केलेली शाळा वगळून, अन्य कोणत्याही शाळेत दाखल करून घेण्याची मागणी करण्याचा हक्क असेल.

(३) अशा अन्य शाळेत प्रवेश घेण्यासाठी, ज्या शाळेत अशा बालकाने शेवटी प्रवेश घेतला होता त्या शाळेचा मुख्याध्यापक किंवा प्रभारी व्यक्ती, ताबडतोब शाळा बदली प्रमाणपत्र देईल :

परंतु असे की, शाळा बदली प्रमाणपत्र सादर करण्यात होणारा विलंब हा, अशा अन्य शाळेतील प्रवेशासाठी विलंब करण्याचे किंवा प्रवेश नाकारण्याचे कारण ठरणार नाही :

परंतु आणखी असे की, शाळा बदली प्रमाणपत्र देण्यास विलंब करणारा त्या शाळेचा मुख्याध्यापक किंवा प्रभारी व्यक्ती ही, त्याला किंवा तिला लागू असलेल्या सेवा नियमांनुसार शिस्तभंगाच्या कारवाईस पात्र असेल.

प्रकरण तीन

समुचित शासन, स्थानिक प्राधिकरण आणि मातापिता यांची कर्तव्ये

६. या अधिनियमाच्या तरतुदींची अंमलबजावणी करण्यासाठी, समुचित शासन आणि स्थानिक प्राधिकरण, विहित करण्यात येईल अशा क्षेत्रात किंवा नजीकच्या क्षेत्राच्या हद्दीत, जेथे कोणतीही शाळा स्थापन केलेली नसेल तेथे, या अधिनियमाच्या प्रारंभापासून तीन वर्षांच्या कालावधीच्या आत, अशी शाळा स्थापन करील.

समुचित शासन
आणि स्थानिक
प्राधिकरण यांचे
शाळा स्थापन
करण्याचे कर्तव्य.

७. (१) या अधिनियमाच्या तरतुदींची अंमलबजावणी करण्याकरिता निधी पुरविण्यासाठी केंद्र सरकार आणि राज्य शासन यांची समवर्ती जबाबदारी राहिल.

आर्थिक व इतर
जबाबदाऱ्या वाटून
घेणे.

(२) केंद्र सरकार या अधिनियमाच्या तरतुदींची अंमलबजावणी करण्यासाठी भांडवली व आवर्ती खर्चाचे अंदाज तयार करील.

(३) केंद्र सरकार, राज्य शासनांशी विचारविनिमय करून वेळोवेळी निर्धारित करील तितक्या प्रमाणात पोट-कलम (२) मध्ये निर्देशिलेला खर्च, महसुलास अशी सहायक अनुदाने म्हणून राज्य शासनांना देईल.

(४) केंद्र सरकार, कोणत्याही राज्य शासनाकरिता तरतूद करावयाच्या अतिरिक्त साधनसंपत्तीच्या आवश्यकतेची तपासणी करण्यासाठी, अनुच्छेद २८० च्या खंड (३) च्या उपखंड (घ) अन्वये वित्त आयोगाकडे निर्देश करण्याची राष्ट्रपतीला विनंती करू शकेल, जेणेकरून, उक्त राज्य शासनांना या अधिनियमाच्या तरतुदींची अंमलबजावणी करण्यासाठी आपल्या हिश्याच्या निधीची तरतूद करता येईल.

(५) पोटकलम (४) मध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी, राज्य शासन, पोटकलम (३) अन्वये केंद्र सरकारकडून राज्य शासनाला देण्यात आलेल्या रकमा आणि त्याची इतर साधनसंपत्ती विचारात घेऊन, या अधिनियमाच्या तरतुदींच्या अंमलबजावणीसाठी निधी देण्यास जबाबदार असेल.

(६) केंद्र सरकार,—

(क) कलम २९ अन्वये विनिर्दिष्ट केलेल्या शिक्षण प्राधिकरणाच्या साहाय्याने राष्ट्रीय अभ्यासक्रमाची एक रूपरेषा विकसित करील ;

(ख) शिक्षकांच्या प्रशिक्षणासाठी मानके विकसित करील आणि त्यांची अंमलबजावणी करील ;

(ग) नवकल्पना, संशोधन, नियोजन आणि क्षमता विकसित करण्यास प्रोत्साहन देण्याकरिता राज्य शासनाला तांत्रिक साहाय्य व साधनसंपत्ती पुरविल.

समुचित शासनाची
कर्तव्ये.

८. समुचित शासन,—

(क) प्रत्येक बालकास मोफत आणि सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण देण्याची तरतूद करील :

परंतु असे की, एखाद्या बालकाचा प्रवेश त्याच्या किंवा तिच्या मातापित्याने किंवा, यथास्थिति, पालकाने, समुचित शासन किंवा स्थानिक प्राधिकरण याने स्थापन केलेल्या, त्याची मालकी असलेल्या, त्याचे नियंत्रण असलेल्या किंवा त्याच्याकडून प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षपणे पुरविण्यात आलेल्या निधीतून भरीव प्रमाणात वित्त पुरवठा केलेल्या शाळेखेरीज, अन्य शाळेत घेतला असेल त्याबाबतीत, यथास्थिति, असे बालक किंवा त्याचे वा तिचे मातापिता किंवा त्याचा वा तिचा पालक, अशा अन्य शाळेत बालकाच्या प्राथमिक शिक्षणावर केलेल्या खर्चाच्या प्रतिपूर्तीची मागणी करण्यास हक्कदार असणार नाही.

स्पष्टीकरण.—“ सक्तीचे शिक्षण ” याचा अर्थ, पुढील गोष्टी करण्याचे समुचित शासनावरील आबंधन, असा आहे,—

(एक) सहा ते चौदा वर्षे वयोगटातील प्रत्येक बालकास मोफत प्राथमिक शिक्षण देण्याची तरतूद करणे ;

(दोन) सहा ते चौदा वर्षे वयोगटातील प्रत्येक बालकाच्या सक्तीच्या प्रवेशाची, शाळेतील हजेरीची आणि त्याचे प्राथमिक शिक्षण पूर्ण केले जात असल्याची सुनिश्चिती करणे ;

(ख) कलम ६ मध्ये विनिर्दिष्ट केल्याप्रमाणे, नजीकची शाळा उपलब्ध होण्याची सुनिश्चिती करील ;

(ग) दुर्बल घटकातील बालक आणि वंचित गटातील बालक यांच्या संबंधात कोणत्याही कारणांवरून प्राथमिक शिक्षण घेण्याच्या बाबतीत आणि ते पूर्ण करण्याच्या बाबतीत भेदभाव केला जाणार नाही आणि त्यास प्रतिबंध केला जाणार नाही, याची सुनिश्चिती करील ;

(घ) शाळेची इमारत, अध्यापकवर्ग व अध्ययन साहित्य यांसह पायाभूत सुविधा पुरविल ;

(ङ) कलम ४ मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या विशेष प्रशिक्षण सुविधेची तरतूद करील ;

(च) प्रत्येक बालकाच्या प्राथमिक शिक्षणाचा प्रवेश, उपस्थिती आणि ते पूर्ण केले जात असल्याची सुनिश्चिती करील व त्यावर संनियंत्रण ठेविल ;

(छ) अनुसूचीमध्ये विनिर्दिष्ट केलेली प्रमाणके व मानके यांनुसार उत्तम दर्जाच्या प्राथमिक शिक्षणाची सुनिश्चिती करील ;

(ज) प्राथमिक शिक्षणासाठी अभ्यासक्रम आणि पाठ्यक्रम वेळेवर विहित करण्यात येत असल्याची सुनिश्चिती करील ; आणि

(झ) शिक्षकांसाठी प्रशिक्षण सुविधांची तरतूद करील.

स्थानिक
प्राधिकरणाची कर्तव्ये.

९. प्रत्येक स्थानिक प्राधिकरण,—

(क) प्रत्येक बालकास मोफत व सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण देण्याची तरतूद करील :

परंतु असे की, एखाद्या बालकाचा प्रवेश त्याच्या किंवा तिच्या मातापित्याने किंवा, यथास्थिति, पालकाने, समुचित शासन किंवा स्थानिक प्राधिकरण याने स्थापन केलेल्या, त्याची मालकी असलेल्या, त्याचे नियंत्रण असलेल्या किंवा त्याच्याकडून प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षपणे पुरविण्यात आलेल्या निधीतून भरीव प्रमाणात वित्त पुरवठा केलेल्या शाळेखेरीज अन्य शाळेत घेतला असेल त्याबाबतीत, यथास्थिति, असे बालक किंवा त्याचे वा तिचे मातापिता किंवा त्याचा वा तिचा पालक, अशा अन्य शाळेत बालकाच्या प्राथमिक शिक्षणावर केलेल्या खर्चाच्या प्रतिपूर्तीची मागणी करण्यास हक्कदार असणार नाही ;

- (ख) कलम ६ मध्ये विनिर्दिष्ट केल्याप्रमाणे नजीकची शाळा उपलब्ध होण्याची सुनिश्चिती करील ;
- (ग) दुर्बल घटकातील बालक आणि वंचित गटातील बालक यांच्या संबंधात, कोणत्याही कारणांवरून प्राथमिक शिक्षण घेण्याच्या बाबतीत आणि ते पूर्ण करण्याच्या बाबतीत भेदभाव केला जाणार नाही आणि त्यास प्रतिबंध केला जाणार नाही याची सुनिश्चिती करील ;
- (घ) त्याच्या अधिकारक्षेत्रात राहणाऱ्या चौदा वर्षे वयापर्यंतच्या बालकांचा अभिलेख विहित करण्यात येईल अशा रीतीने ठेवील ;
- (ङ) त्याच्या अधिकारक्षेत्रात राहणाऱ्या प्रत्येक बालकाच्या शाळा प्रवेशाची, शाळेतील हजेरीची आणि प्राथमिक शिक्षण पूर्ण केले जात असल्याची सुनिश्चिती करील व त्यावर संनियंत्रण ठेवील ;
- (च) शाळेची इमारत, अध्यापकवर्ग आणि अध्ययन साहित्य यांसह पायाभूत सुविधा पुरवील ;
- (छ) कलम ४ मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या विशेष प्रशिक्षण सुविधेची तरतूद करील ;
- (ज) अनुसूचीमध्ये विनिर्दिष्ट केलेली मानके व प्रमाणके यांनुसार उत्तम दर्जाच्या प्राथमिक शिक्षणाची सुनिश्चिती करील ;
- (झ) प्राथमिक शिक्षणासाठी अभ्यासक्रम व पाठ्यक्रम वेळेवर विहित करण्यात येत असल्याची सुनिश्चिती करील ;
- (ञ) शिक्षकांसाठी प्रशिक्षण सुविधा पुरवील ;
- (त) स्थलांतरित कुटुंबातील बालकांच्या प्रवेशाबाबत सुनिश्चिती करील ;
- (थ) त्याच्या अधिकारक्षेत्रातील शाळांच्या कामकाजाचे संनियंत्रण करील ; आणि
- (द) शैक्षणिक कॅलेंडर निश्चित करील.

१०. प्रत्येक मातापित्याने किंवा पालकाने त्याच्या किंवा तिच्या बालकाला किंवा, यथास्थिति, पाल्याला नजीकच्या शाळेत प्राथमिक शिक्षणासाठी दाखल करणे किंवा दाखल करण्याची व्यवस्था करणे हे त्यांचे कर्तव्य असेल.

मातापिता व पालक
यांचे कर्तव्य.

११. तीन वर्षांवरील बालकांना प्राथमिक शिक्षण घेण्यास तयार करण्याच्या आणि सर्व बालकांसाठी, त्यांच्या वयाची सहा वर्षे पूर्ण होईपर्यंत प्रारंभिक बाल्यावस्थेतील देखभाल आणि शिक्षण यांची तरतूद करण्याच्या हेतूने, समुचित शासनास, अशा सर्व बालकांना मोफत शाळापूर्व शिक्षण देण्यासाठी आवश्यक ती व्यवस्था करता येईल.

समुचित शासनाने
शाळापूर्व शिक्षणाची
तरतूद करणे.

प्रकरण चार

शाळांच्या व शिक्षकांच्या जबाबदाऱ्या

१२. (१) या अधिनियमाच्या प्रयोजनार्थ,—

(क) कलम २ च्या खंड (ढ) च्या उपखंड (एक) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेली शाळा, त्या शाळेत प्रवेश घेतलेल्या सर्व बालकांना मोफत व सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण देईल ;

मोफत व सक्तीच्या
शिक्षणाबाबत
शाळेच्या जबाबदारीची
व्याप्ती.

(ख) कलम २ च्या खंड (ढ) च्या उपखंड (दोन) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेली शाळा, तिचा वार्षिक सरासरी खर्च सोपण्यासाठी तिला जे वार्षिक आवर्ती साहाय्य किंवा अनुदान मिळेल त्या प्रमाणात तीत प्रवेश घेतलेल्या बालकांना, परंतु किमान पंचवीस टक्क्यांच्या अधीन राहून, मोफत व सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण देईल ;

(ग) कलम २ च्या खंड (ढ) च्या उपखंड (तीन) व (चार) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेली शाळा, नजीकच्या दुर्बल घटकातील आणि वंचित गटातील बालकांना, पहिल्या इयत्तेत, त्या इयत्तेतील विद्यार्थीसंख्येच्या किमान पंचवीस टक्के मर्यादेपर्यंत प्रवेश देईल आणि प्राथमिक शिक्षण पूर्ण होईपर्यंत त्यांना मोफत व सक्तीचे शिक्षण देईल ;

परंतु असे की, कलम २ च्या खंड (ढ) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेली एखादी शाळा, जेव्हा शाळापूर्व शिक्षण देत असेल तेव्हा, अशा शाळापूर्व शिक्षणासाठी प्रवेश घेण्याकरिता खंड (क) ते (ग) च्या तरतुदी लागू होतील.

(२) पोटकलम (१) च्या खंड (ग) मध्ये विनिर्दिष्ट केल्याप्रमाणे मोफत व सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण देणाऱ्या कलम २ च्या खंड (ढ) च्या उपखंड (चार) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या शाळेला, तिने अशा प्रकारे केलेल्या खर्चाची, राज्याने प्रत्येक

बालकामागे केलेला खर्च, किंवा बालकाकडून आकारण्यात आलेली प्रत्यक्ष रक्कम, यांपैकी जी कमी असेल तेवढ्या मर्यादेपर्यंत रक्कम विहित करण्यात येईल अशा रीतीने प्रतिपूर्ती करण्यात येईल :

परंतु असे की, अशी प्रतिपूर्ती कलम २ च्या खंड (ढ) च्या उपखंड (एक) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या शाळेने प्रत्येक बालकामागे केलेल्या खर्चाच्या रकमेपेक्षा अधिक असणार नाही :

परंतु आणखी असे की, अशा शाळेवर तिला कोणतीही जमीन, इमारत, साधनसामग्री किंवा इतर सुविधा एकतर मोफत किंवा सवलतीच्या दरात मिळाल्याच्या कारणावरून विनिर्दिष्ट संख्येतील बालकांना मोफत शिक्षण देण्याचे आबंधन अगोदरच घातलेले असल्यास, अशी शाळा, अशा आबंधनाच्या मर्यादेपर्यंत प्रतिपूर्तीसाठी हक्कदार असणार नाही.

(३) प्रत्येक शाळा समुचित शासन किंवा यथास्थिति, स्थानिक प्राधिकरण मागवील अशी माहिती पुरवील.

प्रवेशासाठी कोणतीही
कॅपिटेशन फी किंवा
छाननी पद्धती नसणे.

१३. (१) कोणतीही शाळा किंवा व्यक्ती बालकाला प्रवेश देताना, कोणतीही कॅपिटेशन फी वसूल करणार नाही आणि कोणत्याही छाननी पद्धतीसाठी बालकास किंवा त्याच्या किंवा तिच्या मातापित्यास किंवा पालकास भाग पाडणार नाही.

(२) कोणतीही शाळा किंवा व्यक्ती, पोटकलम (१) च्या तरतुदींचे उल्लंघन करून,—

(क) कॅपिटेशन फी घेईल तर, ती, आकारलेल्या कॅपिटेशन फीच्या दहा पट असू शकेल इतक्या द्रव्यदंडाच्या शिक्षेस पात्र होईल ;

(ख) एखाद्या बालकास छाननी पद्धतीसाठी भाग पाडील तर, ती पहिल्या उल्लंघनाबद्दल पंचवीस हजार रुपयांपर्यंत असू शकेल आणि त्यानंतरच्या प्रत्येक उल्लंघनाबद्दल पन्नास हजार रुपयांपर्यंत असू शकेल इतक्या द्रव्यदंडाच्या शिक्षेस पात्र होईल.

प्रवेशासाठी वयाचा
पुरावा.

१४. (१) प्राथमिक शिक्षणाकरिता प्रवेशाच्या प्रयोजनासाठी, बालकाचे वय हे जन्म, मृत्यू व विवाह नोंदणी अधिनियम, १८८६ याच्या तरतुदींनुसार देण्यात आलेल्या जन्माच्या दाखल्याच्या आधारे किंवा विहित करण्यात येईल अशा अन्य कोणत्याही दस्तऐवजाच्या आधारे निर्धारित करण्यात येईल.

(२) वयाच्या पुराव्याच्या अभावी कोणत्याही बालकास, शाळेमध्ये प्रवेश नाकारण्यात येणार नाही.

प्रवेश देण्यास नकार
न देणे.

१५. बालकास, शैक्षणिक वर्षाच्या सुरुवातीला किंवा विहित करण्यात येईल अशा वाढीव कालावधीमध्ये शाळेत प्रवेश देण्यात येईल :

परंतु असे की, वाढीव कालावधीनंतर जर असा प्रवेश मागितला असेल तर कोणत्याही बालकास प्रवेश नाकारण्यात येणार नाही :

परंतु आणखी असे की, वाढीव कालावधीनंतर प्रवेश देण्यात आलेले कोणतेही बालक, समुचित शासनाद्वारे विहित करण्यात येईल अशा रीतीने त्याचा अभ्यास पूर्ण करील.

मागे ठेवण्यास व काढून
टाकण्यास मनाई.

१६. शाळेत प्रवेश दिलेल्या कोणत्याही बालकास, कोणत्याही इयत्तेत मागे ठेवले जाणार नाही किंवा प्राथमिक शिक्षण पूर्ण होईपर्यंत शाळेतून काढून टाकण्यात येणार नाही.

बालकास शारीरिक
शिक्षा करण्यास
आणि मानसिक त्रास
देण्यास मनाई.

१७. (१) कोणत्याही बालकास शारीरिक शिक्षा किंवा मानसिक त्रास देण्यात येणार नाही.

(२) पोटकलम (१) च्या तरतुदींचे जी कोणतीही व्यक्ती उल्लंघन करील, अशा व्यक्तीला लागू असणाऱ्या सेवा नियमांअन्वये ती, शिस्तभंगाच्या कारवाईस पात्र असेल.

मान्यता प्रमाणपत्र
मिळविल्याशिवाय
कोणतीही शाळा
स्थापन न करणे.

१८. (१) समुचित शासनाने किंवा स्थानिक प्राधिकरणाने स्थापन केलेल्या, त्याची मालकी असलेल्या किंवा त्याचे नियंत्रण असलेल्या शाळेव्यतिरिक्त इतर कोणतीही शाळा, विहित करण्यात येईल अशा नमुन्यात व अशा रीतीने अर्ज करून अशा प्राधिकरणाकडून मान्यता प्रमाणपत्र मिळविल्याशिवाय, या अधिनियमाच्या प्रारंभानंतर, स्थापन करण्यात येणार नाही किंवा ती सुरू करण्यात येणार नाही.

(२) पोटकलम (१) अन्वये विहित केलेले प्राधिकरण, विहित करण्यात येईल अशा नमुन्यात, अशा कालावधीमध्ये, अशा रीतीने व अशा शर्तीच्या अधीन राहून मान्यता प्रमाणपत्र देईल :

परंतु असे की, एखाद्या शाळेने कलम १९ अन्वये प्रमाणके आणि मानके यांची पूर्तता केल्याखेरीज, अशा शाळेला मान्यता देण्यात येणार नाही.

(३) मान्यतेसाठीच्या शर्तीचे उल्लंघन केल्यावर विहित प्राधिकरण लेखी आदेशाद्वारे मान्यता काढून घेईल :

परंतु असे की, अशा प्रकारे मान्यता काढून घेतलेल्या शाळेत शिकत असलेल्या विद्यार्थ्यांना, नजीकच्या कोणत्या शाळेत प्रवेश घेता येईल याबद्दलचे निदेश, अशा आदेशात दिलेले असतील :

परंतु आणखी असे की, अशा शाळेला, विहित करण्यात येईल अशा रीतीने, आपले म्हणणे मांडण्याची संधी दिल्याखेरीज, अशा प्रकारे मान्यता काढून घेण्यात येणार नाही.

(४) पोटकलम (३) अन्वये मान्यता काढून घेतल्याच्या दिनांकापासून, अशी शाळा आपले कार्य चालू ठेवणार नाही.

(५) जी कोणतीही व्यक्ती, मान्यता प्रमाणपत्र मिळविल्याखेरीज एखादी शाळा स्थापन करील किंवा चालवील किंवा मान्यता काढून घेतल्यानंतरही शाळा चालूच ठेवील, ती, एक लाख रुपयांपर्यंत असू शकेल इतक्या द्रव्यदंडास आणि ज्या कालावधीत असे उल्लंघन करण्याचे चालू ठेवले असेल त्या कालावधीतील प्रत्येक दिवसाकरिता दहा हजार रुपयांपर्यंत असू शकेल इतक्या द्रव्यदंडास पात्र असेल.

१९. (१) अनुसूचीमध्ये विनिर्दिष्ट केलेली मानके आणि प्रमाणके यांची पूर्तता केल्याखेरीज, कलम १८ अन्वये शाळेसाठी असलेली मानके आणि प्रमाणके.

(२) या अधिनियमाच्या प्रारंभापूर्वी स्थापन केलेली एखादी शाळा, अनुसूचीमध्ये विनिर्दिष्ट केलेली मानके आणि प्रमाणके यांची पूर्तता करीत नसेल तर, ती शाळा अशा प्रारंभाच्या दिनांकापासून तीन वर्षांच्या कालावधीत, अशी मानके आणि प्रमाणके यांची स्वखर्चाने पूर्तता करण्यासाठी पावले उचलील.

(३) जर एखादी शाळा, पोटकलम (२) अन्वये विनिर्दिष्ट केलेल्या कालावधीत मानके आणि प्रमाणके यांची पूर्तता करण्यात कसूर करील तर, कलम १८ च्या पोटकलम (१) अन्वये विहित केलेले प्राधिकरण, त्या कलमातील पोटकलम (३) अन्वये विनिर्दिष्ट केलेल्या रीतीने अशा शाळेला दिलेली मान्यता काढून घेईल.

(४) पोटकलम (३) अन्वये मान्यता काढून घेतल्याच्या दिनांकापासून अशी कोणतीही शाळा आपले कार्य चालू ठेवणार नाही.

(५) जी कोणतीही व्यक्ती, मान्यता काढून घेतल्यानंतर शाळा चालविणे सुरूच ठेवील, ती, एक लाख रुपयांपर्यंत असू शकेल इतक्या द्रव्यदंडास आणि ज्या कालावधीत असे उल्लंघन करण्याचे चालू ठेवले असेल त्या कालावधीतील प्रत्येक दिवसाकरिता दहा हजार रुपयांपर्यंत असू शकेल इतक्या द्रव्यदंडास, पात्र असेल.

२०. केंद्र सरकारला, अधिसूचनेद्वारे, अनुसूचीमध्ये कोणतीही मानके आणि प्रमाणके यांची भर घालून किंवा ती वगळून त्या अनुसूचीची सुधारणा करता येईल. अनुसूचीमध्ये सुधारणा करण्याचा अधिकार.

२१. (१) कलम २, खंड (ढ), उपखंड (चार) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या शाळेखेरीज इतर शाळा, एक शाळा व्यवस्थापन समिती घटित करील. या समितीमध्ये, स्थानिक प्राधिकरण, अशा शाळेत प्रवेश दिलेल्या बालकांचे मातापिता किंवा पालक आणि शिक्षक यांच्यामधून निवडून दिलेल्या प्रतिनिधींचा समावेश असेल : शाळा व्यवस्थापन समिती.

परंतु असे की, अशा समितीतील किमान तीन चतुर्थांश सदस्य हे मातापिता किंवा पालक असतील :

परंतु आणखी असे की, वंचित गटातील आणि दुर्बल घटकातील बालकांचे मातापिता किंवा पालक यांना प्रमाणशीर प्रतिनिधित्व देण्यात येईल :

परंतु तसेच, अशा समितीतील पन्नास टक्के सदस्य ह्या महिला असतील.

(२) शाळा व्यवस्थापन समिती पुढील कार्ये पार पाडील :—

(क) शाळेच्या कामकाजाचे सनियंत्रण करणे ;

(ख) शाळा विकास योजना तयार करून तिची शिफारस करणे ;

(ग) समुचित शासनाकडून किंवा स्थानिक प्राधिकरणाकडून अथवा इतर कोणत्याही मार्गांनी मिळालेल्या निधीच्या वापराचे सनियंत्रण करणे; आणि

(घ) विहित करण्यात येतील अशी इतर कामे पार पाडणे :

^१[परंतु असे की, पोटकलम (१) अन्वये घटित करण्यात आलेली शाळा व्यवस्थापन समिती,—

(क) अल्पसंख्याक समाजाने स्थापन केलेली आणि त्यांच्याकडून चालविण्यात येणारी शाळा—मग ती धर्मावर आधारित असो किंवा भाषेवर आधारित असो— आणि

(ख) कलम २ च्या खंड (ढ) च्या पोटकलम (दोन) मध्ये व्याख्या केलेल्या अन्य सर्व अनुदानित शाळा, यांच्या संबंधात, केवळ सल्लागाराचे कार्य पार पाडील.]

^१ सन २०१२ चा अधिनियम क्रमांक ३०, कलम ५ द्वारे, परंतुक समाविष्ट केले.

- शाळा विकास योजना.** २२. (१) ^१[अल्पसंख्याक समाजाने स्थापन केलेली व त्यांच्याकडून चालविण्यात येणारी शाळा-मग ती धर्मावर आधारित असो किंवा भाषेवर आधारित असो-आणि कलम २ च्या खंड (ढ) च्या उपखंड (दोन) मध्ये व्याख्या केल्याप्रमाणे अनुदानित शाळा, यांच्या संबंधातील शाळा व्यवस्थापन समितीव्यतिरिक्त, कलम २१ च्या पोटकलम (१) अन्वये घटित करण्यात आलेली प्रत्येक शाळा व्यवस्थापन समिती,] विहित करण्यात येईल अशा रीतीने शाळा विकास योजना तयार करील.
- (२) समुचित शासनाने किंवा, यथास्थिति, स्थानिक प्राधिकरणाने तयार करावयाच्या योजनांसाठी व मिळवावयाच्या अनुदानांसाठी पोटकलम (१) अन्वये अशा प्रकारे तयार केलेली शाळा विकास योजना ही आधार असेल.
- शिक्षकांच्या नियुक्तीसाठी अर्हता आणि त्यांच्या सेवेच्या अटी व शर्ती.** २३. (१) केंद्र सरकारने अधिसूचनेद्वारे प्राधिकृत केलेल्या शैक्षणिक प्राधिकरणाने निर्धारित केली असेल अशी किमान अर्हता धारण करणारी कोणतीही व्यक्ती, शिक्षक म्हणून नियुक्त केली जाण्यास पात्र असेल.
- (२) एखाद्या राज्यात, अध्यापक शिक्षणाचे पाठ्यक्रम चालवणाऱ्या किंवा प्रशिक्षण देणाऱ्या पुरेशा संस्था नसतील, अथवा पोटकलम (१) अन्वये निर्धारित केलेली किमान अर्हता धारण करणारे पुरेसे शिक्षक उपलब्ध नसतील त्याबाबत, केंद्र सरकारला त्यास आवश्यक वाटल्यास, अधिसूचनेद्वारे तीत विनिर्दिष्ट करण्यात येईल अशा, पाच वर्षांहून अधिक नसलेल्या कालावधीकरिता, शिक्षकांची नियुक्ती करण्यासाठी आवश्यक असलेली किमान अर्हता, शिथिल करता येईल:
- परंतु असे की, जो शिक्षक, या अधिनियमाच्या प्रारंभाच्या वेळी, पोटकलम (१) अन्वये निर्धारित केलेली किमान अर्हता धारण करीत नसेल, तो, पाच वर्षांच्या कालावधीत अशी किमान अर्हता प्राप्त करील.
- (३) शिक्षकांना देय असलेले वेतन व भत्ते आणि त्यांच्या सेवेच्या अटी व शर्ती, विहित करण्यात येतील अशा असतील.
- शिक्षकांची कर्तव्ये आणि त्यांच्या गाऱ्हाण्यांचे निवारण.** २४. (१) कलम २३, पोटकलम (१) अन्वये नियुक्त केलेला शिक्षक, पुढील कर्तव्ये पार पाडेल :—
- (क) शाळेत नियमितपणे व वक्तशीरपणे हजर राहणे ;
- (ख) कलम २९, पोटकलम (२) च्या तरतुदीनुसार अभ्यासक्रम घेणे व तो पूर्ण करणे ;
- (ग) विनिर्दिष्ट कालावधीत संपूर्ण अभ्यासक्रम पूर्ण करणे ;
- (घ) प्रत्येक बालकाच्या अध्ययन क्षमतेचे निर्धारण करणे आणि त्यानुसार कोणतीही आवश्यकता भासल्यास, पूरक म्हणून अतिरिक्त शिक्षण देणे ;
- (ङ) मातापिता आणि पालकांबरोबर नियमित पालकसभा घेऊन, त्यांना बालकांची नियमित हजेरी, अध्ययन क्षमता, अध्ययनातील प्रगती याबाबतची माहिती आणि बालकांशी संबद्ध अशी इतर कोणतीही माहिती देणे ; आणि
- (च) विहित करण्यात येतील अशी इतर कर्तव्ये पार पाडणे.
- (२) पोटकलम (१) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेली कर्तव्ये पार पाडण्यात जो शिक्षक कसूर करील, तो, त्याला अथवा तिला लागू असलेल्या सेवानियमान्वये शिस्तभंगाची कारवाई केली जाण्यास पात्र असेल :
- परंतु असे की, अशी शिस्तभंगाची कारवाई करण्यापूर्वी, अशा शिक्षकाला आपले म्हणणे मांडण्याची वाजवी संधी देण्यात येईल.
- (३) शिक्षकांची, कोणतीही गाऱ्हाणी असल्यास, त्यांचे विहित करण्यात येईल अशा रीतीने निवारण करण्यात येईल.
- विद्यार्थी-शिक्षक प्रमाण.** २५. (१) या अधिनियमाच्या प्रारंभाच्या दिनांकापासून ^२[तीन वर्षांच्या आत], प्रत्येक शाळेत, अनुसूचीमध्ये विनिर्दिष्ट केल्याप्रमाणे, विद्यार्थी-शिक्षक प्रमाण राखण्यात येत आहे याची, समुचित शासन आणि स्थानिक प्राधिकरण, सुनिश्चिती करील.
- (२) पोटकलम (१) अन्वये, विद्यार्थी-शिक्षक प्रमाण राखण्याच्या प्रयोजनासाठी, शाळेत नेमणूक केलेल्या कोणत्याही शिक्षकास इतर कोणत्याही शाळेत किंवा कार्यालयात काम करण्यास भाग पाडले जाणार नाही किंवा त्यास कलम २७ मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या कामांखेरीज इतर कोणत्याही अशैक्षणिक प्रयोजनांसाठी कामावर लावण्यात येणार नाही.
- शिक्षकांची रिक्त पदे भरणे.** २६. समुचित शासनाने किंवा स्थानिक प्राधिकरणाने स्थापन केलेल्या, त्याची मालकी असलेल्या, त्याच्या नियंत्रणाखाली असलेल्या किंवा त्याच्याकडून प्रत्यक्ष अथवा अप्रत्यक्षपणे पुरविलेल्या निधीतून भरीवपणे वित्तव्यवस्था केलेल्या शाळांच्या संबंधात, नियुक्ती प्राधिकरण, त्याच्या नियंत्रणाखाली असलेल्या शाळेतील शिक्षकांची रिक्त पदे, एकूण मंजूर पदांच्या दहा टक्क्यांहून अधिक असणार नाहीत याची खात्री करील.

^१ सन २०१२ चा अधिनियम क्रमांक ३०, कलम ६ द्वारे दाखल केला.

^२ वरील अधिनियमाच्या कलम ७ द्वारे दाखल केला.

२७. कोणत्याही शिक्षकाला, दशवार्षिक जनगणना, आपत्ती निवारणाची कामे किंवा स्थानिक प्राधिकरण अथवा राज्य विधानमंडळे किंवा यथास्थिति, संसदेच्या निवडणुकांच्या कर्तव्यांखेरीज, इतर कोणत्याही अशैक्षणिक प्रयोजनांसाठी कामावर लावण्यात येणार नाही.

अशैक्षणिक प्रयोजनांसाठी शिक्षकांची नेमणूक करण्यास मनाई.

२८. कोणताही शिक्षक खाजगी शिकवणी घेणार नाही अथवा खाजगीरीत्या शिकवण्याच्या कामात स्वतःला गुंतवून घेणार नाही.

शिक्षकाने खाजगी शिकवणी घेण्यास मनाई.

प्रकरण पाच

प्राथमिक शिक्षणाचा अभ्यासक्रम व तो पूर्ण करणे

२९. (१) प्राथमिक शिक्षणाचा अभ्यासक्रम व मूल्यमापन प्रक्रिया ही, समुचित शासनाने अधिसूचनेद्वारे विनिर्दिष्ट करावयाच्या शिक्षण प्राधिकरणाकडून निर्धारित करण्यात येईल.

अभ्यासक्रम व मूल्यमापन प्रक्रिया.

(२) शैक्षणिक प्राधिकरण, पोटकलम (१) अन्वये अभ्यासक्रम व मूल्यमापन प्रक्रिया विहित करताना, पुढील बाबी विचारात घेईल, त्या अशा :—

- (क) संविधानातील अधिष्ठित मूल्यांशी सुसंगती ;
- (ख) बालकांचा सर्वांगीण विकास ;
- (ग) बालकाचे ज्ञान, क्षमता व विशेष बुद्धिमत्ता यांचे संवर्धन ;
- (घ) शारीरिक व मानसिक क्षमतांचा जास्तीत जास्त विकास ;
- (ङ) बालकानुकूल व बालककेंद्री पद्धतीने उपक्रम, शोध व संशोधन या माध्यमातून शिक्षण ;
- (च) व्यवहार्य असेल तेथवर शिक्षणाचे माध्यम बालकाची मातृभाषा असेल ;
- (छ) बालकाला भय, दडपण व चिंता यांपासून मुक्त ठेवणे आणि मुक्तपणे विचार व्यक्त करण्यास मदत करणे ;
- (ज) बालकाची आकलन शक्ती आणि तिचा उपयोग करण्याच्या त्याच्या किंवा तिच्या क्षमतेचे सर्वंकष व सातत्याने मूल्यमापन करणे.

३०. (१) कोणत्याही बालकास, प्राथमिक शिक्षण पूर्ण होईपर्यंत कोणत्याही मंडळाची परीक्षा उत्तीर्ण होणे आवश्यक असणार नाही.

परीक्षा व पूर्णता प्रमाणपत्र.

(२) प्राथमिक शिक्षण पूर्ण केलेल्या प्रत्येक बालकास, विहित करण्यात येईल अशा नमुन्यात व अशा रीतीने, प्रमाणपत्र देण्यात येईल.

प्रकरण सहा

बालकांच्या हक्काचे संरक्षण

२००६ चा ३१. (१) बालहक्क संरक्षण आयोग अधिनियम, २००५ याच्या कलम ३ अन्वये घटित केलेला राष्ट्रीय बालहक्क संरक्षण आयोग किंवा यथास्थिति, कलम १७ अन्वये घटित केलेला राज्य बालहक्क संरक्षण आयोग, त्या अधिनियमाअन्वये त्यांना नेमून दिलेल्या कार्याव्यतिरिक्त पुढील कार्येदेखील पार पाडील :—

बालकाच्या शिक्षणाच्या हक्काचे संनियंत्रण.

(क) या अधिनियमाद्वारे किंवा तदन्वये तरतूद केलेल्या हक्कांबद्दलच्या संरक्षक उपाययोजनांची तपासणी करणे व त्यांचा आढावा घेणे आणि त्यांच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी उपाययोजनांची शिफारस करणे ;

(ख) बालकाच्या मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाच्या हक्कांशी संबंधित तक्रारींची चौकशी करणे ; आणि

(ग) उक्त बालहक्क संरक्षण आयोग अधिनियमाची कलमे १५ व २४ यांअन्वये तरतूद केल्याप्रमाणे आवश्यक ती पावले उचलणे.

(२) उक्त आयोगांना पोटकलम (१), खंड (ग) अन्वये बालकाच्या मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाच्या हक्काशी संबंधित कोणत्याही बाबींची चौकशी करताना, उक्त बालहक्क संरक्षण आयोग अधिनियम याची कलमे १४ व २४ यांअन्वये त्यांना अनुक्रमे जे अधिकार नेमून देण्यात आलेले असतील तेच अधिकार असतील.

(३) एखाद्या राज्यामध्ये राज्य बालहक्क संरक्षण आयोग घटित करण्यात आला नसेल त्याबाबतीत, समुचित शासनास, पोटकलम (१), खंड (क) ते (ग) यांमध्ये विनिर्दिष्ट केलेली कार्ये पार पाडण्याच्या प्रयोजनार्थ, विहित करण्यात येईल अशा रीतीने व अशा अटी व शर्तीना अधीन राहून, असे प्राधिकरण घटित करता येईल.

गान्हाण्यांचे निवारण. ३२. (१) कलम ३१ मध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी, या अधिनियमाअन्वये कोणत्याही व्यक्तीला एखाद्या बालकाच्या हक्काशी संबंधित कोणतेही गान्हाणे मांडावयाचे असल्यास तिला, अधिकारिता असलेल्या स्थानिक प्राधिकरणाकडे लेखी तक्रार करता येईल.

(२) पोटकलम (१) अन्वये तक्रार प्राप्त झाल्यानंतर, स्थानिक प्राधिकरण, संबंधित पक्षकारांना आपले म्हणणे मांडण्याची वाजवी संधी दिल्यानंतर, तीन महिन्यांच्या कालावधीच्या आत, त्या बाबींवर निर्णय देईल.

(३) स्थानिक प्राधिकरणाच्या निर्णयामुळे व्यथित झालेल्या कोणत्याही व्यक्तीस, राज्य बालहक्क संरक्षण आयोगाकडे किंवा यथास्थिति, कलम ३१, पोटकलम (३) अन्वये विहित केलेल्या प्राधिकरणाकडे अपील करता येईल.

(४) पोटकलम (३) अन्वये केलेल्या अपिलावर, कलम ३१, पोटकलम (१), खंड (ग) अन्वये करण्यात आलेल्या तरतुदीनुसार, राज्य बालहक्क संरक्षण आयोगाकडून किंवा यथास्थिति, कलम ३१, पोटकलम (३) अन्वये विहित केलेल्या प्राधिकरणाकडून निर्णय देण्यात येईल.

राष्ट्रीय सल्लागार परिषद घटित करणे. ३३. (१) केंद्र सरकार, प्राथमिक शिक्षण व बाल विकास या क्षेत्रातील ज्ञान व प्रत्यक्ष अनुभव असणाऱ्या व्यक्तींमधून नेमणूक करावयाच्या, केंद्र सरकारला आवश्यक वाटतील परंतु पंधराहून अधिक नसतील इतक्या सदस्यांची मिळून बनलेली राष्ट्रीय सल्लागार परिषद, अधिसूचनेद्वारे, घटित करील.

(२) या अधिनियमाच्या तरतुदींची प्रभावीपणे अंमलबजावणी करण्याबाबत केंद्र सरकारला सल्ला देणे हे राष्ट्रीय सल्लागार परिषदेचे कार्य असेल.

(३) राष्ट्रीय सल्लागार परिषदेच्या सदस्यांचे भत्ते व त्यांच्या नेमणुकीच्या अन्य अटी व शर्ती विहित करण्यात येतील अशा असतील.

राज्य सल्लागार परिषद घटित करणे. ३४. (१) राज्य शासन प्राथमिक शिक्षण व बाल विकास या क्षेत्रातील ज्ञान व प्रत्यक्ष अनुभव असणाऱ्या व्यक्तींमधून नेमणूक करावयाची, राज्य शासनास आवश्यक वाटतील परंतु पंधराहून अधिक नसतील इतक्या सदस्यांची मिळून बनलेली राज्य सल्लागार परिषद, अधिसूचनेद्वारे, घटित करील.

(२) या अधिनियमाच्या तरतुदींची प्रभावीपणे अंमलबजावणी करण्याबाबत राज्य शासनास सल्ला देणे हे राज्य सल्लागार परिषदेचे कार्य असेल.

(३) राज्य सल्लागार परिषदेच्या सदस्यांचे भत्ते व त्यांच्या नेमणुकीच्या अन्य अटी व शर्ती विहित करण्यात येतील अशा असतील.

प्रकरण सात

संकीर्ण

निदेश देण्याचा अधिकार. ३५. (१) केंद्र सरकारला, या अधिनियमाच्या तरतुदी अंमलात आणण्याच्या प्रयोजनार्थ, त्यास योग्य वाटतील अशी मार्गदर्शकतत्त्वे समुचित शासनाला किंवा यथास्थिति, स्थानिक प्राधिकरणाला ठरवून देता येतील.

(२) समुचित शासनास, या अधिनियमाच्या तरतुदी अंमलात आणण्याच्या संबंधात, त्यास योग्य वाटतील अशी मार्गदर्शकतत्त्वे व असे निदेश, स्थानिक प्राधिकरणाला किंवा शाळा व्यवस्थापन समितीला देता येतील.

(३) स्थानिक प्राधिकरणास, या अधिनियमाच्या तरतुदी अंमलात आणण्याच्या संबंधात, त्यास योग्य वाटतील अशी मार्गदर्शकतत्त्वे व असे निदेश, शाळा व्यवस्थापन समितीला देता येतील.

खटला भरण्यासाठी पूर्वमंजूरी घेणे. ३६. कलम १३ चे पोटकलम (२), कलम १८ चे पोटकलम (५) आणि कलम १९ चे पोटकलम (५) यांखालील शिक्षापात्र असलेल्या अपराधांबद्दलचा कोणताही खटला, समुचित शासनाने अधिसूचनेद्वारे याबाबतीत प्राधिकृत केलेल्या अधिकाऱ्याची पूर्वमंजूरी घेतल्याशिवाय दाखल करता येणार नाही.

३७. या अधिनियमाद्वारे किंवा तदन्वये करण्यात आलेले कोणतेही नियम किंवा आदेश यांअन्वये सद्भावपूर्वक केलेल्या किंवा करण्याचे अभिप्रेत असलेल्या कोणत्याही कार्यवाहीसंबंधात, केंद्र सरकार, राज्य शासन, राष्ट्रीय बालहक्क संरक्षण आयोग, राज्य बालहक्क संरक्षण आयोग, स्थानिक प्राधिकरण, शाळा व्यवस्थापन समिती किंवा कोणतीही व्यक्ती, यांच्याविरुद्ध कोणताही दावा किंवा अन्य कायदेशीर कार्यवाही केली जाणार नाही.

सद्भावपूर्वक
केलेल्या कारवाईस
संरक्षण.

३८. (१) समुचित शासनास, या अधिनियमाच्या तरतुदी अंमलात आणण्यासाठी, अधिसूचनेद्वारे, नियम करता येतील.
(२) विशेषकरून व पूर्वगामी अधिकारांच्या सर्वसाधारणतेस बाध न येऊ देता, पुढीलपैकी सर्व किंवा कोणत्याही बाबींसाठी असे नियम करता येतील :-

समुचित शासनाचा
नियम करण्याचा
अधिकार.

- (क) कलम ४ च्या पहिल्या परंतुकाअन्वये, विशेष प्रशिक्षण देण्याची रीत व त्याची कालमर्यादा ;
- (ख) कलम ६ अन्वये नजीकची शाळा स्थापन करण्यासाठी क्षेत्र किंवा हद्द ;
- (ग) कलम ९ च्या खंड (घ) अन्वये चौदा वर्षे वयापर्यंतच्या बालकांचा अभिलेख ठेवण्याची रीत ;
- (घ) कलम १२ च्या पोटकलम (२) अन्वये खर्चाच्या प्रतिपूर्तीची रीत आणि मर्यादा ;
- (ङ) कलम १४ च्या पोटकलम (१) अन्वये बालकाचे वय निर्धारित करणारा इतर कोणताही दस्तऐवज ;
- (च) कलम १५ अन्वये प्रवेशासाठी वाढीव कालावधी आणि अशा वाढीव कालावधीनंतर प्रवेश देण्यात आला असेल तर, अभ्यास पूर्ण करण्याची रीत ;
- (छ) कलम १८ च्या पोटकलम (१) अन्वये प्राधिकरण आणि मान्यता प्रमाणपत्रासाठी अर्ज करण्याची रीत व अर्जाचा नमुना ;
- (ज) कलम १८ च्या पोटकलम (२) अन्वये मान्यता प्रमाणपत्राचा नमुना, मान्यता प्रमाणपत्र देण्यासाठीचा कालावधी, त्याची रीत आणि त्याबद्दलच्या शर्ती ;
- (झ) कलम १८ च्या पोटकलम (३) च्या दुसऱ्या परंतुकाअन्वये म्हणणे मांडण्याची संधी देण्याची रीत ;
- (ञ) कलम २१ च्या पोटकलम (२) च्या खंड (घ) अन्वये शाळा व्यवस्थापन समितीने पार पाडावयाची इतर कार्ये ;
- (ट) कलम २२ च्या पोटकलम (१) अन्वये शाळा विकास योजना तयार करण्याची रीत ;
- (ठ) कलम २३ च्या पोटकलम (३) अन्वये शिक्षकांना देय असलेले वेतन व भत्ते आणि त्यांच्या सेवेच्या अटी व शर्ती ;
- (ड) कलम २४ च्या पोटकलम (१) च्या खंड (च) अन्वये शिक्षकाने पार पाडावयाची कर्तव्ये ;
- (ढ) कलम २४ च्या पोटकलम (३) अन्वये शिक्षकांच्या गाऱ्हाण्यांचे निवारण करण्याची रीत ;
- (ण) कलम ३० च्या पोटकलम (२) अन्वये प्राथमिक शिक्षण पूर्ण झाल्यावर देण्यात येणाऱ्या प्रमाणपत्राचा नमुना व रीत ;
- (प) कलम ३१ च्या पोटकलम (३) अन्वये प्राधिकरण, ते घटित करण्याची रीत आणि त्यासाठीच्या अटी व शर्ती ;
- (फ) कलम ३३ च्या पोटकलम (३) अन्वये राष्ट्रीय सल्लागार परिषदेच्या सदस्यांचे भत्ते आणि त्यांच्या नेमणुकीच्या इतर अटी व शर्ती ;
- (ब) कलम ३४ च्या पोटकलम (३) अन्वये राज्य सल्लागार परिषदेच्या सदस्यांचे भत्ते आणि त्यांच्या नेमणुकीच्या इतर अटी व शर्ती.

(३) या अधिनियमान्वये, केंद्र सरकारने केलेला प्रत्येक नियम आणि कलमे २० व २३ यांअन्वये काढलेली प्रत्येक अधिसूचना, तो करण्यात/ती काढण्यात आल्यानंतर, शक्य तितक्या लवकर, संसदेच्या प्रत्येक सभागृहापुढे, ते एका सत्राने बनलेल्या अथवा दोन किंवा अधिक क्रमवर्ती सत्रे मिळून बनलेल्या अशा एकूण तीस दिवसांच्या कालावधीकरिता सत्रासीन असताना ठेवला/ठेवली जाईल, आणि पूर्वोक्त सत्राच्या किंवा क्रमवर्ती सत्रांच्या पाठोपाठचे सत्र संपण्यापूर्वी जर, त्या नियमात किंवा अधिसूचनेत कोणतेही फेरबदल करण्याबाबत दोन्ही सभागृहांचे मतैक्य झाले अथवा तो नियम करण्यात किंवा अधिसूचना काढण्यात येऊ नये याबाबत दोन्ही सभागृहांचे मतैक्य झाले तर, त्यानंतर, तो नियम किंवा ती अधिसूचना अशा फेरबदल केलेल्या स्वरूपातच अंमलात येईल किंवा, यथास्थिति, मुळीच अंमलात येणार नाही ; तथापि, अशा कोणत्याही फेरबदलामुळे किंवा शून्यीकरणामुळे, तत्पूर्वी त्या नियमान्वये किंवा अधिसूचनेअन्वये करण्यात आलेल्या कोणत्याही गोष्टीच्या विधिग्राह्यतेस बाध येणार नाही.

(४) या अधिनियमान्वये राज्य शासनाने केलेला प्रत्येक नियम किंवा काढलेली अधिसूचना, तो करण्यात/ती काढण्यात आल्यानंतर शक्य तितक्या लवकर, राज्य विधानमंडळासमोर ठेवला/ठेवली जाईल.

केंद्र सरकारचा अडचणी दूर करण्याचा अधिकार. ^१[३९. (१) या अधिनियमाच्या तरतुदी अंमलात आणताना कोणतीही अडचण उद्भवली तर, केंद्र सरकारला, राजपत्रात, प्रसिद्ध केलेल्या आदेशाद्वारे, अडचण दूर करण्यासाठी त्याला आवश्यक वाटेल अशा, या अधिनियमाच्या तरतुदींशी विसंगत नसतील अशा तरतुदी करता येतील :

परंतु असे की, बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क (सुधारणा) अधिनियम, २०१२ याच्या प्रारंभापासून तीन वर्षांच्या कालावधी संपल्यानंतर, या कलमान्वये कोणताही आदेश काढण्यात येणार नाही.

(२) या कलमान्वये काढलेला प्रत्येक आदेश, तो काढण्यात आल्यानंतर, शक्य तितक्या लवकर, संसदेच्या प्रत्येक सभागृहासमोर ठेवण्यात येईल.]

अनुसूची
(कलम १९ आणि २५ पहा)
शाळेसाठी मानके आणि प्रमाणके

अनुक्रमांक	बाब	मानके आणि प्रमाणके
१	शिक्षकांची संख्या :	
	(क) इयत्ता पहिली ते पाचवीसाठी	प्रवेश देण्यात आलेली बालके साठ पर्यंत एकसष्ट ते नव्वद एक्याण्णव ते एकशेवीस एकशे एकवीस ते दोनशे एकशे पन्नासहून अधिक बालके दोनशेहून अधिक बालके
		शिक्षकांची संख्या दोन तीन चार पाच पाच आणि एक मुख्याध्यापक विद्यार्थी शिक्षक प्रमाण (मुख्याध्यापक वगळून) चाळीसपेक्षा अधिक नसेल.
	(ख) इयत्ता सहावी ते आठवीसाठी	(१) प्रत्येक इयत्तेसाठी किमान एक शिक्षक, जेणेकरून (एक) विज्ञान व गणित ; (दोन) सामाजिक अभ्यास ; (तीन) भाषा ; या प्रत्येक विषयासाठी एक शिक्षक असेल.
		(२) प्रत्येक पस्तीस बालकांसाठी किमान एक शिक्षक
	(३) शंभराहून अधिक बालकांना प्रवेश दिला जातो तेथे—	(एक) पूर्णवेळ मुख्याध्यापक ; (दोन) (क) कला शिक्षण ; (ख) आरोग्य व शारीरिक शिक्षण ; (ग) कार्यशिक्षण ; यांसाठी अंशकालिक अनुदेशक.
२	इमारत	(एक) प्रत्येक शिक्षकासाठी किमान एक वर्ग खोली आणि कार्यालय- नि-भांडार-नि-मुख्याध्यापकाची खोली ; (दोन) अडथळ्याविना प्रवेशमार्ग ; (तीन) मुलांसाठी व मुलींसाठी स्वतंत्र प्रसाधनगृहे ; (चार) सर्व बालकांसाठी स्वच्छ व पुरेसे पिण्याचे पाणी पुरविण्याची सुविधा ; (पाच) ज्या शाळेत दुपारचे जेवण शिजवले जाते तेथे एक स्वयंपाक घर ; (सहा) क्रीडांगण ; (सात) शाळेच्या इमारतीच्या सुरक्षिततेसाठी भिंत किंवा कुंपण घालून केलेली व्यवस्था ; यांचा समावेश असलेली पक्की इमारत.

अनुक्रमांक	बाब	मानके आणि प्रमाणके
३	शैक्षणिक वर्षामधील कामाचे किमान दिवस/अध्यापनाचे किमान तास.	(एक) इयत्ता पहिली ते पाचवीसाठी कामाचे दोनशे दिवस ; (दोन) इयत्ता सहावी ते आठवीसाठी कामाचे दोनशे वीस दिवस ; (तीन) इयत्ता पहिली ते पाचवीसाठी प्रत्येक शैक्षणिक वर्षात अध्यापनाचे आठशे तास ; (चार) इयत्ता सहावी ते आठवीसाठी प्रत्येक शैक्षणिक वर्षात अध्यापनाचे एक हजार तास ;
४	शिक्षकासाठी प्रत्येक आठवड्याला कामाचे किमान तास.	पाठाची तयारी करण्यासह अध्यापनाचे पंचेचाळीस तास.
५	अध्यापन अध्ययन सामग्री	प्रत्येक इयत्तेच्या गरजेनुसार पुरविण्यात येईल.
६	ग्रंथालय	प्रत्येक शाळेमध्ये, वर्तमानपत्र, मासिके व गोष्टीच्या पुस्तकांसह सर्व विषयांवरील पुस्तके पुरविणारे एक ग्रंथालय असेल.
७	खेळण्याचे साहित्य, खेळ व क्रीडाविषयक सामग्री.	प्रत्येक इयत्तेच्या गरजेनुसार पुरविण्यात येईल.

भारतीय वन अधिनियम, १९२७

१(सन १९२७ चा अधिनियम क्रमांक १६)
(१४ ऑक्टोबर २०१५ रोजी यथाविद्यमान)

[२१ सप्टेंबर, १९२७]

वने, वनोत्पादनाची वाहतूक आणि इमारती लाकूड व अन्य वनोत्पादन यांवर आकारावयाचे शुल्क यासंबंधीचा कायदा एकत्रित करण्याकरिता अधिनियम.

ज्याअर्थी, वने, वनोत्पादनाची वाहतूक आणि इमारती लाकूड व अन्य वनोत्पादन यांवर आकारावयाच्या शुल्कासंबंधीचा कायदा एकत्रित करणे समयोचित आहे. त्याअर्थी, पुढीलप्रमाणे अधिनियम करण्यात येत आहे :—

प्रकरण एक

प्रारंभिक

१. (१) या अधिनियमास “ भारतीय वन अधिनियम, १९२७ ” असे म्हणावे.

संक्षिप्त नाव व
विस्तार.

१[(२) या अधिनियमाचा विस्तार १ नोव्हेंबर, १९५६ च्या लगतपूर्वी “ भाग ख ” राज्यामध्ये समाविष्ट असलेली राज्यक्षेत्रे खेरीजकरून संपूर्ण भारतभर आहे.

(३) हा अधिनियम, १ नोव्हेंबर, १९५६ च्या लगतपूर्वी बिहार, मुंबई, कूर्ग, दिल्ली, मध्यप्रदेश, ओरिसा, पंजाब, उत्तरप्रदेश आणि पश्चिम बंगाल या राज्यांमध्ये जी समाविष्ट होती त्या राज्यक्षेत्रांना लागू होतो, परंतु, कोणत्याही राज्याचे शासन, **राजपत्रातील** अधिसूचनेद्वारे हा अधिनियम संपूर्ण राज्यात किंवा राज्याच्या ज्या भागावर या अधिनियमाचा विस्तार आहे, आणि जेथे तो अंमलात नाही अशा कोणत्याही विनिर्दिष्ट भागात ^३अंमलात आणू शकेल]

२. या अधिनियमामध्ये, विषय किंवा संदर्भ यात काहीही प्रतिकूल नसेल तर,—

निर्वचन खंड.

(१) “ गुरेढोरे ” यात हत्ती, उंट, म्हशी, घोडे, घोड्या, खच्ची केलेले घोडे, तट्टे, शिंगरे, शिंग्या, खेचरे, गाढवे, डुकरे, एडके, मेंढ्या, बकऱ्या, कोकरे, बोकड आणि करडे यांचा समावेश होतो ;

(२) “ वन अधिकारी ” याचा अर्थ, * * * * राज्य शासन किंवा * * * * राज्य शासनाकडून यासंबंधात अधिकार प्रदान करण्यात आलेला कोणताही अधिकारी या अधिनियमाची सर्व किंवा त्यांपैकी कोणतीही प्रयोजने पार पाडण्यासाठी किंवा या अधिनियमानुसार किंवा त्याअन्वये केलेल्या कोणत्याही नियमानुसार वन अधिकाऱ्याने करणे आवश्यक असलेली कोणतीही गोष्ट करण्यासाठी नियुक्त करू शकेल अशी कोणतीही व्यक्ती, असा आहे ;

१. हा अधिनियम,—

- (१) मध्य प्रदेशला लागू असताना, त्यामध्ये मध्य प्रदेश अधिनियम, १९५० चा २६ आणि १९५४ चा २० यांद्वारे सुधारणा करण्यात आली ;
 - (२) उत्तर प्रदेशला लागू असताना, त्यामध्ये उत्तरप्रदेश अधिनियम, १९५१ चा १८, १९५६ चा ५, १९६० चा २१, १९७३ चा ११ आणि १९७६ चा ३३ यांद्वारे सुधारणा करण्यात आली ;
 - (३) ओरिसाला लागू असताना, त्यामध्ये ओरिसा अधिनियम, १९५२ चा २५, १९५४ चा ११, १९५९ चा २७ आणि १९७२ चा १४ यांद्वारे सुधारणा करण्यात आली ;
 - (४) पश्चिम बंगालला लागू असताना, त्यामध्ये बंगाल अधिनियम, १९४५ चा ११ याच्या कलम ६३, पश्चिम बंगाल अधिनियम, १९४८ चा १४ आणि १९७५ चा १४ यांद्वारे सुधारणा करण्यात आली ;
 - (५) पूर्व पंजाबला लागू असताना, त्यामध्ये पूर्व पंजाब अधिनियम, १९४८ चा ७ यांद्वारे सुधारणा करण्यात आली ;
 - (६) हरियाणा लागू असताना, त्यामध्ये हरियाणा अधिनियम, १९७३ चा १२ आणि १९७३ चा ३१ यांद्वारे सुधारणा करण्यात आली ;
 - (७) महाराष्ट्राला लागू असताना, त्यामध्ये महाराष्ट्र अधिनियम, १९६१ चा ६ आणि १९६८ चा २७ यांद्वारे सुधारणा करण्यात आली ;
 - (८) गुजरातला लागू असताना, त्यामध्ये गुजरात अधिनियम, १९७३ चा १४ यांद्वारे सुधारणा करण्यात आली ;
 - (९) म्हैसूरच्या विविक्षित भागांना लागू असताना, त्यामध्ये म्हैसूर अधिनियम, १९५८ चा १० यांद्वारे सुधारणा करण्यात आली ;
२. विधि अनुकूलन (क्रमांक ३) आदेश, १९५६ द्वारे मूळ पोटकलमाऐवजी पोटकलमे (२) आणि (३) दाखल करण्यात आली.
३. हा अधिनियम, खोंडमाळ विधि विनियम, १९३६ (१९३६ चा ४), कलम ३ व अनुसूची यांद्वारे खोंडमाळ जिल्ह्यात, आणि आंगुल विधि विनियम, १९३६ (१९३६ चा ५), कलम ३ व अनुसूची यांद्वारे आंगुल जिल्ह्यात अंमलात आल्याचे घोषित करण्यात आले. हा अधिनियम,—

- (१) वऱ्हाडला (अंशतः) लागू असताना, वऱ्हाड विधि अधिनियम, १९४१ (१९४१ चा १) द्वारे त्याचा विस्तार करण्यात आला ;
- (२) कूर्ग प्रांतास लागू असताना, त्याचा विस्तार करण्यात आला. पहा-कूर्ग **राजपत्र**, १९३०, भाग एक, ई. पृ. ९४ ;
- (३) दिल्ली प्रांतास लागू असताना, त्याचा विस्तार करण्यात आला. पहा-भारताचे **राजपत्र**, १९३३-भाग दोन ए, ई.पृ. २९३ ;
- (४) संपूर्ण मध्य प्रदेशाला लागू असताना, १९५८ चा मध्य प्रदेश अधिनियम, २३ द्वारे (अधिसूचित केला तेव्हा) त्याचा विस्तार करण्यात आला.
- (५) दादरा व नगर हवेलीला लागू असताना, १९६३ चा विनियम ६, कलम २ व अनुसूची एक यांद्वारे त्याचा विस्तार करण्यात आला (१ जुलै १९६५ रोजी व तेव्हापासून).
- (६) पाँडेचेरिला लागू असताना, १९६३ चा विनियम ७, कलम ३ व अनुसूची एक अन्वये दिनांक १-१०-१९६३ रोजी त्याचा विस्तार करण्यात आला.
- (७) गोवा, दमण व दीव ला लागू असताना, १९६३ चा विनियम ११, कलम ३ व अनुसूची यांद्वारे त्याचा विस्तार करण्यात आला ; आणि
- (८) संपूर्ण लक्षद्वीप संघ राज्यक्षेत्रास लागू असताना, १९६५ चा विनियम ८, कलम ३ व अनुसूची यांद्वारे त्याचा विस्तार करण्यात आला (१-१०-१९६७ रोजी व तेव्हापासून).

हा अधिनियम, बेल्लारी जिल्ह्यास लागू असताना, म्हैसूर अधिनियम, १९५५ चा १४ यांद्वारे निरसित करण्यात आला.

४. भारत सरकार (भारतीय विधि अनुकूलन) आदेश, १९३७ द्वारे हा मजकूर वगळण्यात आला.

(३) “वन अपराध” याचा अर्थ, या अधिनियमान्वये किंवा त्याखाली करण्यात आलेल्या कोणत्याही नियमान्वये दंडनीय अपराध, असा आहे ;

(४) “वनोत्पादन” यात पुढील गोष्टींचा समावेश आहे :—

(क) पुढील गोष्टी-मग त्या जंगलात सापडलेल्या असोत अगर जंगलातून आणलेल्या असोत किंवा नसोत-त्या म्हणजे,—

इमारती लाकूड, लोणारी कोळसा, रबर काथ, लाकडाचे तेल, राळ, नैसर्गिक वॉर्निश, साली, लाख, मोहाची फुले, मोहाच्या बिया ^१[कुठ] आणि हिरडा ; आणि

(ख) पुढील गोष्टी जंगलात सापडतील तेव्हा किंवा जंगलातून आणल्या जातील तेव्हा-त्या म्हणजे-

(एक) वृक्ष आणि पाने, फुले व फळे आणि यापूर्वी नमूद न केलेले झाडांचे अन्य सर्व भाग किंवा तज्जन्य उत्पादन ;

(दोन) ज्यांची झाडे झालेली नाहीत अशी रोपटी (गवत, वेली, बोरु आणि शेवाळ यांसह) आणि तशा रोपट्यांचे सर्व भाग आणि तज्जन्य उत्पादन ;

(तीन) वन्य प्राणी आणि कातडी, सुळे, शिंगे, हाडे, रेशीम, कोकुन्स, मध व मेण आणि प्राण्यांचे अन्य सर्व अवयव किंवा प्राणिजन्य उत्पादन ; आणि

(चार) कुजलेल्या वनस्पतींचे- झाडांचे सर्पण (Peat), भूपृष्ठावरील माती, खडक आणि खनिजद्रव्ये (चुनखडी, जांभा दगड, खनिज तेले आणि खाणीपासून किंवा दगड खाणीपासून मिळणारी सर्व उत्पादने यांसह)

^२[(४-क) “मालक” या संज्ञेत, पाल्याधिकरणाच्या अधीक्षणाखालील किंवा अखत्याराखालील मालमतेच्या संबंधात अशा पाल्याधिकरणाचा समावेश होतो ;]

(५) “नदी” या संज्ञेत, कोणताही ओढा, कालवा, खाडी किंवा अन्य नैसर्गिक किंवा कृत्रिम जलमार्ग यांचा समावेश होतो ;

(६) “इमारती लाकूड” या संज्ञेत, पडलेली किंवा पाडण्यात आलेली झाडे आणि सर्व प्रकारचे लाकूड- मग ते नुसते कापलेले असो अथवा कोणत्याही प्रयोजनार्थ त्याला आकार दिलेला असो किंवा ते पोखरलेले असो वा नसो - याचा समावेश होतो ; आणि

(७) “झाड” या संज्ञेत, ताड, बांबू, खोड, खुरटी झाडे आणि वेत यांचा समावेश होतो.

प्रकरण दोन

राखीव वने

वने राखून ठेवण्याचा अधिकार. ३. राज्य शासन, जी शासनाची मालमत्ता आहे किंवा जिच्याबाबत शासनाला मालकी स्वरूपाचे हक्क आहेत, किंवा जिच्यापासून मिळणाऱ्या संपूर्ण वनोत्पादनावर किंवा त्यापैकी कोणत्याही भागावर शासनाचा हक्क आहे अशी कोणतीही वन जमीन, किंवा पडीत जमीन यात यानंतर तरतूद केलेल्या रीतीने राखीव वन म्हणून ठेवू शकेल.

राज्य शासनाकडून अधिसूचना. ४. (१) जेव्हा एखादी जमीन राखीव वन म्हणून ठेवण्याचा निर्णय घेण्यात आला असेल तेव्हा, राज्य शासन,—

(क) अशी जमीन राखीव वन म्हणून ठेवण्याचा निर्णय घेण्यात आला आहे असे घोषित करणारी ;

(ख) अशा जमिनीचा ठावठिकाणा आणि सीमा शक्य होईल तितक्या काटेकोरपणे विनिर्दिष्ट करणारी ; आणि

(ग) अशा सीमांच्या आतील कोणत्याही जमिनीमध्ये, किंवा तिच्यावर अथवा वनोत्पादनामध्ये किंवा त्यावर एखाद्या व्यक्तीचे जे कोणतेही हक्क असल्याचे अभिकथन करण्यात आले असेल अशा हक्कांची चौकशी करण्याकरिता आणि त्यांचे अस्तित्व, स्वरूप किंवा त्यांची व्याप्ती निश्चित करण्याकरिता आणि या प्रकरणात तरतूद केल्याप्रमाणे ह्याचा परामर्श घेण्याकरिता एखाद्या अधिकाऱ्याची (ज्याला यात यापुढे “वन जमाबंदी अधिकारी” म्हणून संबोधण्यात आले आहे) नियुक्ती करणारी,

अधिसूचना राजपत्रात प्रसिद्ध करील.

१. सन १९३० चा अधिनियम २६ याच्या कलम २ द्वारे हा मजकूर समाविष्ट करण्यात आला.

२. सन १९३३ चा अधिनियम ३ याच्या कलम २ द्वारे हा मजकूर समाविष्ट करण्यात आला.

स्पष्टीकरण.—खंड (ख) च्या प्रयोजनार्थ, रस्ते, नद्या, सुळके किंवा अन्य सुपरिचित व सहज ओळखू येतील अशा हद्दींच्या साहाय्याने वन सीमांचे वर्णन केल्यास पुरेसे होईल.

(२) पोटकलम (१) च्या खंड (ग) अन्वये नियुक्त करण्यात आलेला अधिकारी हा, वन जमाबंदी अधिकाऱ्याचे पद खेरीजकरून अन्य कोणतेही वनविषयक अधिकारपद धारण न करणारा असा असेल.

(३) या अधिनियमान्वये, वन जमाबंदी अधिकाऱ्यांची कर्तव्ये पार पाडण्यासाठी जास्तीत जास्त तीनपर्यंत कितीही अधिकाऱ्यांची नियुक्ती करण्यास या कलमातील कोणत्याही गोष्टींमुळे राज्य शासनाला प्रतिबंध होणार नाही आणि त्यांच्यापैकी जास्तीत जास्त एक व्यक्ती पूर्वोक्त खेरीजकरून अन्य कोणतेही वनविषयक अधिकारपद धारण करणारी असेल.

५. कलम ४ अन्वये अधिसूचना काढण्यात आल्यानंतर अशा अधिसूचनेत समाविष्ट असलेल्या जमिनीत किंवा तीवर उत्तराधिकाराशिवाय अथवा शासनाकडून किंवा शासनाच्या वतीने शासनाने अगर अशी अधिसूचना काढण्याच्या वेळी ज्या व्यक्तीकडे असा अधिकार निहित होता अशा एखाद्या व्यक्तीने किंवा त्यांच्या वतीने इनामपत्र किंवा करारपत्र केल्याशिवाय किंवा ते अंमलात आणल्याशिवाय अन्यथा अधिकार संपादन करता येणार नाही. आणि यासंबंधात राज्य शासनाकडून करण्यात येतील अशा नियमांना अनुसरून असेल ते खेरीजकरून एरवी, अशा जमिनीमध्ये लागवडीसाठी किंवा अन्य कोणत्याही प्रयोजनास्तव नव्याने कोणतीही जंगलतोड करता येणार नाही.

६. कलम ४ अन्वये अधिसूचना काढण्यात आली असेल तेव्हा, वन जमाबंदी अधिकारी तीमध्ये अंतर्भूत असलेल्या जमिनीच्या आसपासच्या भागातील प्रत्येक नगरात व खेड्यात तेथील स्थानिक लोकभाषेत एक उद्घोषणा प्रसिद्ध करून तीद्वारे,— वन जमाबंदी अधिकाऱ्याने उद्घोषणा करणे.

(क) नियोजित वनाचा ठावठिकाणा आणि सीमा, जास्तीत जास्त शक्य होईल तितक्या काटेकोरपणे विनिर्दिष्ट करील ;

(ख) असे वन राखून ठेवल्यामुळे यात यानंतर तरतूद करण्यात आल्याप्रमाणे नंतर कोणते परिणाम घडून येतील ते स्पष्ट करील; आणि

(ग) अशा उद्घोषणेच्या दिनांकापासून तीन महिन्यांपेक्षा कमी नसेल इतका कालावधी निश्चित करील आणि कलमे ४ किंवा ५ मध्ये नमूद केलेला कोणताही अधिकार सांगण्याच्या प्रत्येक व्यक्तीने, अशा कालावधीच्या आत, एकतर अशा अधिकाराचे स्वरूप आणि त्याच्या संबंधाशी मागणी केलेल्या नुकसानभरपाईची (काही असल्यास) रक्कम आणि तपशील विनिर्दिष्ट करणारी लेखी नोटीस, वन जमाबंदी अधिकाऱ्याला सादर करावी किंवा आपणांसमोर उपस्थित होऊन तिने निवेदन करावे असे फर्मावील.

७. वन जमाबंदी अधिकारी कलम ६ अन्वये केलेल्या सर्व निवेदनांची लेखी नोंद घेईल आणि त्या कलमान्वये वन जमाबंदी अधिकाऱ्याकडून करण्यात येणारी चौकशी. रीतसर दाखल केलेल्या सर्व हक्कमागण्यांसंबंधी आणि कलम ४ किंवा कलम ५ मध्ये नमूद केलेले परंतु कलम ६ अन्वये मागणी न केलेले कोणतेही हक्क अस्तित्वात आहेत किंवा कसे यासंबंधी शासकीय अभिलेखावरून आणि त्यासंबंधात माहिती असण्याची शक्यता असलेल्या कोणत्याही व्यक्तीच्या साक्षीपुढाव्यावरून खातरजमा करता येण्यासारखी असेल तेवढ्या मर्यादेपर्यंत एखाद्या सोयीच्या ठिकाणी चौकशी करील.

८. अशा चौकशीच्या प्रयोजनार्थ वन जमाबंदी अधिकारी, पुढील अधिकार वापरू शकेल. ते म्हणजे :— वन जमाबंदी अधिकाऱ्यांचे अधिकार.

(क) कोणत्याही जमिनीवर, स्वतः किंवा या प्रयोजनार्थ त्याने प्राधिकृत केलेल्या कोणत्याही अधिकाऱ्यांकरी प्रवेश करण्याचा, आणि तिचे सर्वेक्षण व सीमांकन करण्याचा आणि तिचा नकाशा बनविण्याचा अधिकार ;

(ख) दाव्यांची न्यायचौकशी करताना दिवाणी न्यायालयाला असलेले अधिकार ;

९. ज्याच्या संबंधात, कलम ६ अन्वये कोणतीही हक्कमागणी दाखल करण्यात आलेली नाही आणि कलम ७ अन्वये चौकशी करून ज्यांच्या अस्तित्त्व संबंधात कोणतीही माहिती मिळलेली नाही. असे हक्क विलोपित होतील— मात्र कलम २० अन्वये अधिसूचना प्रसिद्ध करण्यात येण्यापूर्वी अशी, हक्कमागणी करणाऱ्या व्यक्तीने, कलम ६ अन्वये निश्चित केलेल्या कालावधीच्या आत हक्कमागणी दाखल न करण्याचे सबळ कारण असल्याबद्दल वन जमाबंदी अधिकाऱ्याची खात्री करून दिली असेल तर गोष्ट अलाहिदा.

१० (१) स्थानपालट शेती पद्धतीसंबंधीच्या हक्कमागणीच्या बाबतीत वन जमाबंदी अधिकारी, स्थानपालट शेती पद्धतीसंबंधीच्या हक्कमागण्या कशा प्रकारे हाताळण्यात याव्यात यासंबंधीची कार्यपद्धती. त्या हक्कमागणीची आणि स्थानिक नियमान्वये किंवा आदेशान्वये या स्थानपालट शेती-पद्धतीला मान्यता देण्यात आली आहे. किंवा ती नियमित करण्यात आली आहे त्या कोणत्याही नियमाचा किंवा आदेशाचा तपशील देणारे निवेदन अभिलिखित करील आणि ते निवेदन व तसेच त्या स्थापनपालट शेती-पद्धतीला संपूर्णतः किंवा अंशतः परवानगी देण्यात यावी किंवा प्रतिबंध करण्यात यावा किंवा कसे यासंबंधीचा आपला अभिप्राय राज्य शासनाला सादर करील.

(२) असे निवेदन आणि असे अभिप्राय मिळाल्यानंतर, राज्य शासन, अशा स्थानपालट शेती-पद्धतीला संपूर्णतः किंवा अंशतः परवानगी देणारा किंवा प्रतिबंध करणारा आदेश काढील.

(३) अशा पद्धतीला संपूर्णतः किंवा अंशतः परवानगी देण्यात आली तर, वन जमाबंदी अधिकारी, या स्थानपालट शेती-पद्धतीचा अवलंब करण्यासाठी पुढीलप्रकारे, म्हणजेच :—

(क) ज्यायोगे हक्कमागणीदारांच्या प्रयोजनांसाठी पुरेशी व सुयोग्य प्रकारची आणि सोयीच्या ठिकाणी असलेली जमीन वगळली जाईल अशा प्रकारे, जमाबंदी अधीन असलेल्या जमिनीच्या सीमांमध्ये फेरफार करून, अथवा

(ख) जमाबंदी अधीन असलेल्या जमिनीच्या काही भागांचे स्वतंत्र सीमांकन करण्याची व्यवस्था करून आणि तो विहित करील अशा शर्तीवर हक्कमागणीदाराला अशा जमिनीमध्ये स्थानपालट शेती करण्याची परवानगी देऊन, व्यवस्था करील.

(४) पोट-कलम (३) खाली करण्यात आलेली सर्व व्यवस्था ही, राज्य शासनाच्या पूर्वमंजूरीच्या अधीन असेल,

(५) स्थानपालट शेती-पद्धती ही, सर्व बाबतीत एक विशेष हक्क म्हणून समजण्यात येईल. मात्र, राज्य शासनाला त्यावर नियंत्रण घालता येईल, तो मर्यादित करता येईल किंवा तो नष्ट करता येईल.

ज्या जमिनीवर हक्क सांगण्यात आला आहे ती जमीन संपादन करण्याचा अधिकार.

११. (१) जमिनीमधून जाण्यायेण्याचा अथवा गुरे चारण्याचा हक्क अथवा वनोत्पादन किंवा जलप्रवाह याबाबतचा हक्क खेरीजकरून, कोणत्याही जमिनीमधील किंवा जमिनीवरील हक्काच्या बाबतीत, वन जमाबंदी अधिकारी, तो हक्क संपूर्णतः किंवा अंशतः मान्य करणारा किंवा नाकारणारा आदेश काढील.

(२) अशी हक्कमागणी जर संपूर्णतः किंवा अंशतः मान्य करण्यात आली तर, वन जमाबंदी अधिकारी, एकतर—

(एक) अशी जमीन नियोजित वनाच्या हद्दीमधून वगळील ; किंवा

(दोन) अशा जमिनीच्या मालकाने हक्क प्रत्यर्पित करावेत यासाठी त्याच्याबरोबर करार करील ; किंवा

(तीन) “ भूमि संपादन अधिनियम, १८९४ ” (१८९४ चा १) याद्वारे तरतूद केलेल्या पद्धतीने अशी जमीन संपादन करण्याची कार्यवाही करील.

(३) अशी जमीन संपादित करण्याच्या प्रयोजनार्थ,—

(क) वन जमाबंदी अधिकारी हा, “ भूमि संपादन अधिनियम, १८९४ ” (१८९४ चा १) याअन्वये कार्यवाही करणारा जिल्हाधिकारी म्हणून समजण्यात येईल.

(ख) हक्कमागणीदार म्हणजे, त्या अधिनियमाच्या कलम ९ अन्वये देण्यात आलेल्या नोटिशीला अनुसरून एक हितसंबंधित म्हणून त्याच्यासमोर उपस्थित होणारी व्यक्ती असल्याचे समजण्यात येईल ;

(ग) त्या अधिनियमाच्या पूर्वोक्त कलमांच्या तरतुदींचे अनुपालन करण्यात आले आहे असे मानण्यात येईल ; आणि

(घ) जिल्हाधिकारी, हक्कमागणीदाराच्या संमतीने अथवा न्यायालय, दोन्ही पक्षांच्या संमतीने, जमिनीच्या स्वरूपात किंवा अंशतः जमिनीच्या आणि अंशतः पैशांच्या स्वरूपात नुकसानभरपाई मिळवून देईल.

गुरे चारणे आणि वनोत्पादन यासंबंधीच्या हक्कमागणीवरील आदेश.

१२. गुरे चारणे किंवा वनोत्पादन यासंबंधीच्या हक्कमागणीच्या बाबतीत, वन जमाबंदी अधिकारी, हा अशी हक्कमागणी संपूर्णतः किंवा अंशतः मान्य करणारा किंवा नाकारणारा आदेश मंजूर करील.

वन जमाबंदी अधिकाऱ्याने करावयाची नोंद.

१३. वन जमाबंदी अधिकारी, कलम १२ अन्वये कोणताही आदेश देताना, व्यवहार्य होईल तेथवर, पुढील गोष्टींची नोंद करील :—

(क) हक्कमागणी करणाऱ्या व्यक्तीचे नाव, वडिलांचे नाव, जात, राहण्याचे ठिकाण, व्यवसाय ; आणि

(ख) ज्यांच्या संबंधात अशी हक्कमागणी करण्यात आलेली आहे अशा सर्व शेतांची किंवा शेतांच्या गटांची (कोणतीही असल्यास) नावे, स्थिती व क्षेत्र आणि सर्व इमारतींची (कोणत्याही असल्यास) त्यांची नावे व ठिकाण.

१४. वन जमाबंदी अधिकाऱ्याने जर कलम १२ अन्वये कोणतीही हक्कमागणी संपूर्णतः किंवा अंशतः मान्य केली तर, तो हक्कमागणीदार वेळोवेळी किती गुरे अशा जंगलात चारण्यास हक्कदार आहे ती संख्या व त्यांचे वर्णन, कोणत्या हंगामात अशी गुरे चारण्यास मुभा देण्यात आली आहे ते आणि अशा जंगलातून तो वेळोवेळी किती इमारती लाकूड किंवा अन्य वनोत्पादन घेण्यास किंवा मिळण्यास प्राधिकृत झाला आहे ते प्रमाण आणि परिस्थितीनुसार आवश्यक असेल असा अन्य तपशील या गोष्टी विनिर्दिष्ट करून अशी मागणी कोणत्या मर्यादेपर्यंत मान्य करण्यात आली आहे तेही तो अधिकारी नमूद करील. मागितलेले हक्क वापरून मिळवलेले इमारती लाकूड किंवा अन्य वनोत्पादन याची विक्री करण्यात यावी किंवा त्यांचा विनिमय करण्यात यावा किंवा कसे हेही तो नमूद करील.

वन जमाबंदी
अधिकाऱ्याने
हक्कमागणी मान्य
केल्यास
त्याबाबतीतील नोंद.

१५. (१) अशी नोंद केल्यानंतर वन जमाबंदी अधिकारी, आपल्या कार्यकुशलतेनुसार, आणि ज्यासंबंधी हक्कमागणी करण्यात आलेली आहे त्या राखीव वनाचे परिरक्षण होण्याच्या दृष्टीने यथायोग्य विचार करून, अशा प्रकारचे आदेश मंजूर करील की, ज्यायोगे याप्रमाणे मान्य केलेल्या हक्कांचा वापर चालू राहण्याची खात्री मिळेल.

मान्य केलेल्या
हक्कांचा वापर.

(२) या प्रयोजनार्थ, वन जमाबंदी अधिकारी,—

(क) अशा हक्कमागणीदारांसाठी पुरेशा आकाराचा आणि वाजवीरित्या सोईस्कर अशा स्थानिक क्षेत्रांमधील जंगलाचा भूभाग आखून देऊ शकेल, आणि अशा प्रकारे मान्य केलेल्या मर्यादेपर्यंत गुरे चारण्याचा किंवा, यथास्थिति, वनोत्पादनाबाबतचा हक्क बहाल करणारा आदेश नमूद करू शकेल ; किंवा

(ख) हक्कमागणीदारांसाठी पुरेशा विस्ताराची आणि वाजवीरित्या सोईस्कर अशा स्थानिक क्षेत्रातील वनजमीन वगळली जाईल अशा प्रकारे नियोजित वनाच्या सीमांमध्ये फेरफार करू शकेल ; किंवा

(ग) अशा हक्कमागणीदारांचा गुरे चारण्याचा किंवा, यथास्थिति, वनोत्पादनाबाबतचा हक्क ज्या मर्यादेपर्यंत मंजूर करण्यात आला त्या मर्यादेपर्यंत आणि राज्य शासनाकडून यासंबंधात करण्यात येतील अशा नियमान्वये, अशा हंगामामध्ये नियोजित वनाच्या अशा भूभागांमध्ये चालू ठेवणारा आदेश नमूद करू शकेल.

१६. राखीव वनाची देखभाल करण्याची बाब यथायोग्यरीत्या विचारात घेता, वन जमाबंदी अधिकाऱ्याला जर असे वाटले की, उक्त हक्क ज्या मर्यादेपर्यंत मान्य करण्यात आले आहेत त्या मर्यादेपर्यंत त्यांचा वापर चालू राहण्याची शाश्वती मिळेल अशा प्रकारे कलम १५ अन्वये जमाबंदी करणे अशक्य आहे, तर राज्य शासन या संबंधात जे नियम करील अशा नियमांच्या अधीन राहून तो, अशा व्यक्तींना त्याऐवजी पैशाची एखादी रक्कम प्रदान करून, किंवा जमीन इनाम देऊन किंवा त्यास योग्य वाटेल अशा अन्य कोणत्याही पद्धतीने अशा हक्कांचे परिवर्तन करील.

हक्कांचे परिवर्तन.

१७. या अधिनियमान्वये जिने हक्कमागणी केलेली असेल अशी कोणतीही व्यक्ती, अथवा यासंबंधात राज्य शासनाने ज्याला सर्वसाधारणपणे किंवा विशेषकरून अधिकार प्रदान केला आहे असा कोणताही वन अधिकारी किंवा अशी अन्य व्यक्ती, वन जमाबंदी अधिकाऱ्याने कलम ११, कलम १२, कलम १५ किंवा कलम १६ अन्वये अशा हक्कमागणीच्या संबंधात काढलेल्या आदेशाच्या दिनांकापासून तीन महिन्यांच्या आत, अशा आदेशाविरुद्ध, राज्य शासन, जिल्हाधिकाऱ्याच्या दर्जापेक्षा निम्न दर्जा नसलेल्या महसूल विभागाच्या ज्या अधिकाऱ्यास अशा आदेशाविरुद्ध केलेल्या अपिलांच्या सुनावणीसाठी राजपत्रातील अधिसूचनेद्वारे नियुक्त करील, अशा अधिकाऱ्यापुढे अपील सादर करू शकेल ;

कलम ११,
कलम १२,
कलम १५ किंवा
कलम १६ अन्वये
काढलेल्या
आदेशाविरुद्ध अपील.

परंतु असे की, राज्य शासन, त्याने नियुक्त करावयाच्या तीन व्यक्ती मिळून एक न्यायालय (ज्याला यापुढे “वन न्यायालय” म्हणून संबोधण्यात आले आहे) स्थापन करू शकेल आणि असे वन न्यायालय अशा प्रकारे स्थापन करण्यात आले की, मग अशी सर्व अपिले त्या न्यायालयाकडे सादर करण्यात येतील.

१८. (१) कलम १७ खालील प्रत्येक अपील, लेखी विनंती अर्जाद्वारे करावे लागेल व ते वन जमाबंदी अधिकाऱ्याकडे सादर करता येईल, म्हणजे वन जमाबंदी अधिकारी, विनाविलंब तो अर्ज, सुनावणीसाठी सक्षम प्राधिकाऱ्याकडे पाठवील.

कलम १७ खालील
अपील.

(२) जर हे अपील, कलम १७ अन्वये नियुक्त करण्यात आलेल्या एखाद्या अधिकाऱ्यासमोर करण्यात आले असेल तर, त्या अपिलाची सुनावणी जमीन-महसूलविषयक बाबींमधील अपिलांची सुनावणी करण्याकरिता त्या त्या वेळी विहित करण्यात आलेल्या पद्धतीने करण्यात येईल.

(३) हे अपील जर वन न्यायालयाकडे करण्यात आले असेल तर, वन न्यायालय, अपिलाच्या सुनावणीसाठी एखादा दिवस आणि नियोजित वनाच्या आसपासच्या भागातील एक सोयीची जागा निश्चित करून त्यासंबंधीची नोटीस संबंधित व्यक्तींना देईल, व तदनुसार अशी अपिलाची सुनावणी करील.

(४) अशा अपिलावर, अशा अधिकाऱ्याने किंवा न्यायालयाने किंवा, यथास्थिति, अशा न्यायालयाच्या सदस्यांच्या बहुमताने संमत केलेला आदेश, केवळ राज्य शासनाने केलेल्या पुनरीक्षणास अधीन राहून, अंतिम असेल.

वकील.

१९. या अधिनियमान्वये कोणतीही चौकशी चालू असताना, किंवा अपिलाच्या वेळी, राज्य शासन, त्याच्या वतीने किंवा या अधिनियमान्वये ज्या व्यक्तीने हक्कमागणी केली आहे अशी कोणतीही व्यक्ती तिच्या वतीने, वन जमाबंदी अधिकारी अथवा अपिलीय अधिकारी किंवा न्यायालय यांच्यासमोर हजर राहण्यासाठी, आपली बाजू मांडण्यासाठी आणि काम चालवण्यासाठी कोणत्याही व्यक्तीला नियुक्त करू शकेल.

एखादे वन राखीव
वन म्हणून घोषित
करणारी अधिसूचना.

२०. (१) पुढील घटना घडलेल्या असतील तेव्हा ; म्हणजे,—

(क) जेव्हा हक्कमागणी दाखल करण्याकरिता कलम ६ अन्वये निश्चित करण्यात आलेला कालावधी उलटून गेलेला असेल आणि त्या कलमान्वये किंवा कलम ९ अन्वये केलेल्या सर्व हक्कमागण्या, कोणत्याही असल्यास, वन जमाबंदी अधिकाऱ्याने निकालात काढलेल्या असतील तेव्हा ;

(ख) अशा कोणत्याही हक्कमागण्या केल्या असता, अशा हक्कमागण्यांवर संमत केलेल्या आदेशांविरुद्ध अपील करण्यासाठी कलम १७ द्वारे घालून दिलेली कालमर्यादा उलटून गेली असेल आणि अशा कालावधीत सादर केलेली सर्व अपिले (कोणतीही असल्यास) अपिलीय अधिकाऱ्याने किंवा न्यायालयाने निकालात काढलेली असतील तेव्हा ; आणि

(ग) नियोजित वनामध्ये समाविष्ट करण्यासाठी वन जमाबंदी अधिकाऱ्याने “ भूमि संपादन अधिनियम, १८९४ ” (१८९४ चा १) याच्या कलम ११ अन्वये ज्या जमिनी संपादित करण्याचे ठरवले आहे त्या सर्व जमिनी (कोणत्याही असल्यास), त्या अधिनियमाच्या कलम १६ अन्वये शासनाकडे निहित झालेल्या असतील तेव्हा ;

राज्य शासन, राजपत्रात एक अधिसूचना प्रसिद्ध करून तीद्वारे, राखीव म्हणून जे घोषित करावयाचे आहे त्या वनाच्या हद्दी, उभारलेल्या सीमा चिन्हांनुसार किंवा अन्यथा निश्चितपणे विनिर्दिष्ट करील व अधिसूचनेद्वारे निश्चित करण्यात येईल अशा दिनांकापासून ते राखीव म्हणून घोषित करील.

(२) अशा प्रकारे निश्चित करण्यात आलेल्या दिनांकापासून अशा वनाला राखीव वन म्हणून समजण्यात येईल.

अशा अधिसूचनेचा
अनुवाद वनाच्या
आसपासच्या भागात
प्रसिद्ध करणे.

२१. वन अधिकारी, अशा अधिसूचनेद्वारे निश्चित करण्यात आलेल्या दिनांकापूर्वी त्या अधिसूचनेचा स्थानिक लोकभाषेतील अनुवाद, त्या वनाच्या आसपासच्या प्रत्येक नगरामध्ये व खेड्यामध्ये प्रसिद्ध करण्याची व्यवस्था करील.

कलम १५ किंवा
कलम १८ अन्वये
करण्यात आलेली
व्यवस्था बदलण्याचा
अधिकार.

२२. राज्य शासन, कलम २० अन्वये कोणतीही अधिसूचना प्रकाशित केल्याच्या दिनांकापासून पाच वर्षांच्या आत, कलम १५ किंवा कलम १८ अन्वये केलेली कोणतीही व्यवस्था बदलू शकेल, आणि या प्रयोजनार्थ, कलम १५ किंवा कलम १८ अन्वये काढलेला कोणताही आदेश विखंडित करू शकेल किंवा त्यात फेरफार करू शकेल, आणि कलम १५ मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या कार्यवाहीपैकी कोणतीही एक कार्यवाही ही त्यांपैकी अन्य कोणत्याही कार्यवाहीच्या ऐवजी करण्यात यावी किंवा कलम १२ अन्वये मान्य केलेले हक्क, कलम १६ अन्वये परिवर्तित करण्यात यावेत, असा निदेश देऊ शकेल.

या ठिकाणी तरतूद
करण्यात आली आहे
ते खेरीजकरून एरव्ही,
राखीव वनावर
कोणताही हक्क प्राप्त
करता येणार नाही.

२३. उत्तराधिकाराखेरीज, अथवा शासनाने किंवा शासनाच्या वतीने कलम २० अन्वये अधिसूचना काढली तेव्हा, ज्या व्यक्तीकडे असा हक्क निहित झाला होता अशा एखाद्या व्यक्तीच्या वतीने करून देण्यात आलेले इनामपत्र किंवा लेखी संविदा याखेरीज, राखीव वनामध्ये किंवा वनावर कोणत्याही प्रकारचा हक्क प्राप्त करता येणार नाही.

हक्क हे मंजुरीशिवाय
अन्यसंक्रामित न
करणे.

२४. (१) कलम २३ मध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी, कलम १५, पोटकलम (२), खंड (ग) अन्वये चालू ठेवलेला कोणताही हक्क राज्य शासनाच्या मंजुरीशिवाय इनामपत्र, विक्री, भाडेपट्टा, गहाण याद्वारे किंवा अन्य प्रकारे अन्यसंक्रामित करता येणार नाही :

परंतु असे की, असा कोणताही हक्क हा जेव्हा कोणत्याही जमिनीला किंवा घराला संलग्न असेल तेव्हा, तो अशा जमिनीबरोबर किंवा घरबरोबर विकता येईल किंवा अन्य प्रकारे अन्यसंक्रामित करता येईल.

(२) अशा कोणत्याही हक्काचा वापर करून मिळवलेले कोणतेही इमारती लाकूड किंवा अन्य वनोत्पादन हे कलम १४ अन्वये नमूद केलेल्या आदेशात जेवढी मर्यादा मान्य केली आहे तेवढी मर्यादा खेरीजकरून विकता येणार नाही किंवा त्याचा विनिमय करता येणार नाही.

राखीव वनातील रस्ते
आणि जलमार्ग बंद
करण्याचा अधिकार.

२५. वन अधिकारी, राज्य शासनाच्या किंवा राज्य शासनाने या संबंधात रीतसर प्राधिकृत केलेल्या कोणत्याही अधिकाऱ्याच्या पूर्वमंजुरीने, राखीव वनातील कोणत्याही सार्वजनिक किंवा खाजगी रस्ता किंवा जलमार्ग बंद करू शकेल—मात्र, याप्रमाणे बंद केलेल्या रस्त्याला किंवा जलमार्गाला पर्यायी असा जो रस्ता किंवा जलमार्ग राज्य शासनाला वाजवीपणे सोईस्कर वाटतो असा एखादा रस्ता किंवा जलमार्ग आधीपासूनच अस्तित्वात असला पाहिजे, किंवा वन अधिकाऱ्याने त्या ऐवजी अशा रस्त्याची किंवा मार्गाची सोय उपलब्ध केलेली असली पाहिजे किंवा तो बांधलेला असला पाहिजे.

२६. (१) जी कोणतीही व्यक्ती,—

अशा वनामध्ये मनाई
करण्यात आलेल्या
कृती.

- (क) कलम ५ अन्वये मनाई करण्यात आलेली नव्याने कोणतीही जंगलतोड करील ;
- (ख) राखीव वनाला आग लावील किंवा राज्य शासनाने याबाबत केलेल्या कोणत्याही नियमाचे उल्लंघन करून अशा वनाची सुरक्षितता धोक्यात येईल अशा रीतीने आग पेटवील किंवा आग पेटलेली राहू देईल ; किंवा जो राखीव वनात ;
- (ग) या संबंधात वन अधिकारी अधिसूचित करील असे हंगाम खेरीज करून एरव्ही, कोणताही जाळ करील, तो पेटता ठेवील किंवा घेऊन जाईल ;
- (घ) अतिक्रमण करील किंवा गुराढोरांना चारील, किंवा त्यांना अतिक्रमण करू देईल ;
- (ङ) कोणतेही झाड पाडताना किंवा कोणतेही इमारती लाकूड कापताना किंवा ओढून नेताना निष्काळजीपणाने कोणतेही नुकसान करील ;
- (च) कोणतेही झाड पाडील, त्याच्या घेराला चीर पाडील, ते छाटील, त्याला खाप लावील किंवा ते जाळेल किंवा त्याची साल काढून टाकील, पाने तोडून टाकील किंवा अन्य प्रकारे त्याची नासधूस करील ;
- (छ) दगाड खोदून काढील, चुना किंवा लोणारी कोळसा जाळील, किंवा कोणतेही वनोत्पादन गोळा करील, त्यावर कोणतीही निर्मितिप्रक्रिया करील किंवा ते काढून टाकील ;
- (ज) लागवडीसाठी किंवा अन्य प्रयोजनार्थ कोणत्याही जमिनीची नांगरट करील किंवा जंगलतोड करील ;
- (झ) यासंबंधात राज्य शासनाने केलेल्या कोणत्याही नियमांचे उल्लंघन करून शिकार करील, बंदूक चालवील, मासेमारी करील, पाणी विषमय करील किंवा सापळे लावील अथवा फास टाकील ; किंवा
- (ञ) जेथे “ हत्ती संरक्षण अधिनियम, १८७९ ” (१८७९ चा ६) अंमलात नाही, त्या कोणत्याही क्षेत्रात अशा प्रकारे करण्यात आलेल्या कोणत्याही नियमांचे उल्लंघन करून हत्तींची हत्या करील किंवा त्यांना पकडील,

ती व्यक्ती, वनाचे नुकसान करण्याबद्दल, दोषसिद्धी करणारे न्यायालय निदेश देईल अशी नुकसानभरपाईची रक्कम देण्याव्यतिरिक्त, सहा महिन्यांपर्यंत असू शकेल इतक्या मुदतीच्या कारावासाच्या, किंवा पाचशे रुपयांपर्यंत असू शकेल इतक्या द्रव्यदंडाच्या शिक्षेस किंवा दोन्ही शिक्षांस पात्र होईल.

(२) या कलमातील कोणत्याही गोष्टीमुळे,—

- (क) वन अधिकाऱ्याच्या लेखी परवानगीने किंवा राज्य शासनाने केलेल्या कोणत्याही नियमाखाली केलेल्या कोणत्याही कृतीला, किंवा
- (ख) कलम १५ चे पोट-कलम (२) याच्या खंड (ग) अन्वये चालू ठेवलेल्या अथवा कलम २३ अन्वये शासनाने किंवा शासनाच्या वतीने देण्यात आलेल्या लेखी इनामपत्राद्वारे किंवा संविदेद्वारे निर्माण केलेल्या कोणत्याही हक्काच्या वापराला मनाई होते असे समजण्यात येणार नाही.
- (३) जेव्हा जेव्हा राखीव वनामध्ये हे हेतुपुरस्सर आग लावली जाईल किंवा अक्षम्य हयगयीमुळे आग लागेल तेव्हा, राज्य शासन (या कलमान्वये कोणतीही शिक्षा देण्यात आलेली असली तरीही) त्याला योग्य वाटेल अशा कालावधीपर्यंत अशा वनात किंवा त्याच्या कोणत्याही भागात गुरे चारण्याचे किंवा वनोत्पादनावरील सर्व हक्क तहकूब ठेवण्यात यावेत असा निदेश देऊ शकेल.

२७. (१) राज्य शासन, राजपत्रातील अधिसूचनेद्वारे * * * असा निदेश देऊ शकेल की, या अधिनियमान्वये राखीव म्हणून ठरवण्यात आलेले कोणतेही वन किंवा त्याचा कोणताही भाग, अशा अधिसूचनेत निश्चित करण्यात आलेल्या दिनांकापासून राखीव असण्याचे बंद होईल.

एखादे वन यापुढे
राखीव वन म्हणून
राहिलेले नाही असे
घोषित करण्याचा
अधिकार.

(२) अशा रीतीने निश्चित करण्यात आलेल्या दिनांकापासून असे वन किंवा त्याचा भाग हा, राखीव म्हणून असण्याचे बंद होईल ; मात्र, ते बंद झाल्यामुळे अशा वनातील नष्ट झालेले हक्क (कोणतेही असल्यास) पुनरुज्जीवित होणार नाहीत.

प्रकरण तीन ग्राम-वनांसंबंधी

२८. (१) राज्य शासन, राखीव वन म्हणून ठेवण्यात आलेल्या कोणत्याही जमिनीचे किंवा जमिनीवरील शासनाचे हक्क कोणत्याही गावकीकडे अभिहस्तांकित करू शकेल, आणि असे अभिहस्तांकन रद्द करू शकेल. अशा प्रकारे अभिहस्तांकित करण्यात आलेल्या सर्व वनांना, ग्राम-वने म्हणून संबोधण्यात येईल.

ग्राम-वनांची
निर्मिती.

(२) राज्य शासन, ग्राम-वनाच्या व्यवस्थापनाचे विनियमन करण्यासाठी नियम करू शकेल व या नियमामध्ये, असे कोणतेही अभिहस्तांकन करण्यात आलेल्या अशा गावकींना, कोणत्या शर्तीखाली इमारती लाकूड, किंवा इतर वनोत्पादन किंवा कुरणे यांसाठी तरतूद करता येईल त्या शर्ती आणि अशा वनांचे संरक्षण आणि त्यांची सुधारणा याबाबतची त्यांची कर्तव्ये या गोष्टी विहित केल्या असतील.

(३) राखीव वनसंबंधीच्या या अधिनियमातील सर्व तरतुदी ह्या (जेथवर त्या अशा प्रकारे करण्यात आलेल्या नियमांशी विसंगत नाहीत तेथवर) ग्राम-वनांना लागू होतील.

प्रकरण चार

संरक्षित वनांबाबत

संरक्षित वने.

२९. (१) जी कोणतीही वनजमीन किंवा पडीत जमीन राखीव वनात समाविष्ट नसेल, परंतु शासनाच्या मालकीची असेल किंवा जिच्यावर शासनाला मालकी स्वरूपाचे हक्क असतील अशा जमिनीला अथवा शासन ज्यास हक्कदार आहे असे संपूर्ण वनोत्पादन किंवा त्याचा कोणताही भाग यांना या प्रकरणाच्या तरतुदी लागू होतील असे राज्य शासन, **राजपत्रातील** अधिसूचनेद्वारे घोषित करू शकेल.

(२) अशा कोणत्याही अधिसूचनेमध्ये समाविष्ट झालेल्या वनजमिनीला आणि पडीत जमिनीला “ संरक्षित वन ” म्हणून संबोधण्यात येईल.

(३) अशा कोणत्याही अधिसूचनेत समाविष्ट असलेली वनजमीन किंवा पडीत जमीन यामध्ये किंवा त्यावर शासनाला व खाजगी व्यक्तींना असलेल्या हक्कांचे स्वरूप व त्यांची व्याप्ती यांबाबत, जमीन-मोजणीच्या किंवा जमाबंदीच्या वेळी किंवा राज्य शासनाला योग्य वाटेल अशा अन्य कोणत्याही पद्धतीने चौकशी करण्यात येऊन त्याची नोंद करण्यात आल्याखेरीज अशी अधिसूचना काढण्यात येणार नाही. अशी प्रत्येक नोंद ही, तद्विरुद्ध शाबीत होईपर्यंत बरोबर असल्याचे गृहित धरण्यात येईल :

परंतु असे की, कोणत्याही वनजमिनीबाबत किंवा पडीत जमिनीबाबत अशी चौकशी करणे व त्याबाबत नोंद करणे आवश्यक असले तरी त्यामध्ये इतका कालावपव्यय होईल की, त्यामुळे शासनाचे हक्क धोक्यात येतील असे राज्य शासनाला वाटले तर, राज्य शासन, अशा चौकशीचे किंवा नोंदीचे काम प्रलंबित असताना अशी जमीन संरक्षित वन म्हणून घोषित करू शकेल, मात्र त्यामुळे कोणत्याही व्यक्तीच्या किंवा गावकीच्या विद्यमान हक्काचा संकोच होता कामा नये किंवा त्यांच्यावर कोणताही बाधक परिणाम होता कामा नये.

वृक्ष, इत्यादी राखीव
म्हणून ठरवणारी
अधिसूचना
काढण्याचा अधिकार.

३०. राज्य शासन, **राजपत्रातील** अधिसूचनेद्वारे,—

(क) संरक्षित वनातील कोणतेही वृक्ष किंवा वृक्षवर्ग यांना अधिसूचनेद्वारे निश्चित केलेल्या दिनांकापासून राखीव म्हणून घोषित करू शकेल ;

(ख) अधिसूचनेत विनिर्दिष्ट केलेला असा वनाचा कोणताही भाग, राज्य शासनास योग्य वाटेल त्याप्रमाणे परंतु जास्तीत जास्त तीस वर्षे इतक्या कालावधीपर्यंत बंद म्हणून घोषित करू शकेल आणि अशा भागावर खाजगी व्यक्तीचे कोणतेही हक्क असल्यास ते हक्क अशा कालावधीपुरते तहकूब होतील, मात्र अशा वनाचा उर्वरित भाग हा अशा प्रकारे बंद करण्यात आलेल्या भागात तहकूब झालेल्या हक्काचा वापर करण्याच्या दृष्टीने पुरेसा व वाजवी मर्यादेपर्यंत सोईस्कर असला पाहिजे ; किंवा

(ग) अशा कोणत्याही वनामधून दगड खोदून काढणे, चुना किंवा लोणारी कोळसा जाळणे किंवा कोणतेही वनोत्पादन गोळा करणे किंवा त्यावर कोणतीही निर्मितीप्रक्रिया करणे किंवा ते काढून नेणे या गोष्टींना आणि शेतीसाठी किंवा बांधकामासाठी किंवा गुरांचे कळप राखण्यासाठी किंवा अन्य कोणत्याही कारणासाठी अशा वनातील कोणत्याही जमिनीची नांगरट करण्यास किंवा कसलीही जंगलतोड करण्यास पूर्वोक्तानुसार नियत केलेल्या दिनांकापासून मनाई करू शकेल.

आसपासच्या भागात
अधिसूचनेचा अनुवाद
प्रसिद्ध करणे.

३१. जिल्हाधिकारी, कलम ३० अन्वये काढण्यात आलेल्या प्रत्येक अधिसूचनेचा, स्थानिक लोकभाषेतील अनुवाद अधिसूचनेत समाविष्ट असलेल्या वनांच्या आसपासच्या प्रत्येक नगरात आणि खेड्यात एखाद्या ठळक जागी लावण्याची व्यवस्था करील.

संरक्षित वनांसाठी
नियम करण्याचा
अधिकार.

३२. राज्य शासन, पुढील बाबींचे विनियमन करण्यासाठी नियम करू शकेल, त्या बाबी म्हणजे :—

(क) संरक्षित वनांतील झाडे आणि इमारती लाकूड यांची काटछाट करणे, ती कापणे, त्यांचे रुपांतर करणे किंवा ती संपूर्णपणे तोडून टाकणे आणि वनोत्पादन गोळा करणे, त्यापासून वस्तुनिर्मिती करणे किंवा ते तेथून हलवणे ;

(ख) संरक्षित वनांच्या सानिध्यातील नगरांमधील व खेड्यांमधील रहिवाशांना स्वतःच्या वापरासाठी झाडे, इमारती लाकूड किंवा अन्य वनोत्पादन घेता यावे म्हणून त्यांना लायसने देणे आणि अशा व्यक्तींनी अशी लायसने सादर करणे व परत करणे ;

(ग) व्यापाराच्या प्रयोजनार्थ, अशा वनांतील झाडे पाडणाऱ्या किंवा तेथून इमारती लाकूड किंवा अन्य वनोत्पादन घेऊन जाणाऱ्या व्यक्तींना लायसन देणे, आणि अशा व्यक्तींनी लायसने सादर करणे व परत करणे ;

(घ) खंड (ख) आणि (ग) मध्ये उल्लेखिलेल्या व्यक्तींनी, अशा झाडांची काटछाट करण्याच्या आणि असे इमारती लाकूड व अन्य वनोत्पादन घेऊन जाण्याच्या परवानगीसाठी काही पैसे द्यावयाचे असल्यास ती प्रदाने ;

(ङ) अशी झाडे, इमारती लाकूड आणि उत्पादन यांच्या संबंधात त्यांनी अन्य काही रकमा द्यावयाच्या असल्यास ह्या रकमा आणि अशी प्रदाने ज्या ठिकाणी करावयाची ती ठिकाणे ;

(च) अशा वनांतून बाहेर नेल्या जाणाऱ्या वनोत्पादनाची तपासणी करणे ;

(छ) अशा वनांत लागवडीसाठी किंवा अन्य प्रयोजनासाठी जमिनीची नांगरट करणे किंवा जंगलतोड करणे ;

(ज) अशा वनांत असलेल्या इमारती लाकडांचा आणि कलम ३० खालील राखीव वृक्षांचा आगीपासून बचाव करणे ;

(झ) अशा वनांतील गवत कापणे आणि गुरेढोरे चारणे ;

(ञ) अशा वनांमध्ये शिकार करणे, बंदूक चालवणे, मासेमारी करणे, पाणी विषमय करणे, सापळे लावणे किंवा फास टाकणे, आणि ज्या क्षेत्रांमध्ये “ हत्ती संरक्षक अधिनियम, १८७९ ” (१८७९ चा ६) अंमलात नाही त्या क्षेत्रातील अशा वनांमध्ये हत्तींची शिकार करणे किंवा त्यांना पकडणे ;

(ट) कलम ३० अन्वये वनांच्या कोणत्याही बंद केलेल्या भागाचे संरक्षण व देखभाल करणे ; आणि

(ठ) कलम २९ मध्ये निर्देशिलेले अधिकार वापरणे.

३३. (१) जी कोणतीही व्यक्ती पुढीलपैकी कोणताही अपराध करील, म्हणजे—

(क) कलम ३० अन्वये राखीव असलेला कोणताही वृक्ष पाडील, त्याच्या घेराला चीर पाडील, छाटील, त्याला खाप लावील, तो जाळून टाकील, किंवा त्याची साल काढून टाकील किंवा पाने तोडून टाकील अथवा अन्य प्रकारे त्याची नासधूस करील ;

(ख) कलम ३० अन्वये केलेली कोणतीही मनाई उल्लंघून, कोणतेही दगड खोदून काढील किंवा चुना अगर लोणारी कोळसा जाळील किंवा कोणतेही वनोत्पादन गोळा करील, त्यावर कोणतीही निर्मिती-प्रक्रिया करील किंवा ते तेथून घेऊन जाईल ;

(ग) कलम ३० अन्वये केलेली कोणतीही मनाई उल्लंघून, संरक्षित वनांतील कोणत्याही जमिनीची लागवडीसाठी किंवा अन्य प्रयोजनार्थ नांगरट करील किंवा जंगलतोड करील ;

(घ) अशा वनाला आग लावील, किंवा ही आग कलम ३० अन्वये राखीव म्हणून असलेल्या कोणत्याही झाडापर्यंत—मग ते झाड उभे, पडलेले अथवा पाडलेले किंवा कसेही असो—किंवा अशा वनांच्या कोणत्याही बंद भागापर्यंत पोहचणार नाही अशा प्रकारे कोणतीही योग्य खबरदारी न घेता, जाळ करील ;

(ङ) अशा कोणत्याही झाडांच्या किंवा बंद भागाच्या आसपास कोणताही जाळ पेटवून व पेटता जाळ तसाच ठेवून निघून जाईल ;

(च) पूर्वी उल्लेखिल्याप्रमाणे राखीव असलेल्या कोणत्याही झाडाची ज्यायोगे नासाडी होईल अशा पद्धतीने कोणतेही झाड पाडील किंवा कोणतेही इमारती लाकूड तोडून नेईल ;

(छ) गुराढोरांना अशा कोणत्याही झाडाची नासधूस करू देईल ;

(ज) कलम ३२ अन्वये करण्यात आलेल्या कोणत्याही नियमाचे उल्लंघन करील ;

ती व्यक्ती, सहा महिन्यांपर्यंत असू शकेल इतक्या मुदतीच्या कारावासाच्या, किंवा पाचशे रुपयांपर्यंत असू शकेल इतक्या द्रव्यदंडाच्या शिक्षेस, किंवा दोन्ही शिक्षांस पात्र होईल.

(२) जेव्हा जेव्हा एखाद्या संरक्षित वनामध्ये हेतुपुरस्सर आग लावली जाईल किंवा अक्षम्य हयगयीमुळे आग लागेल तेव्हा, या कलमान्वये कोणतीही शास्ती लादण्यात आलेली असली तरीही, राज्य शासन त्याला योग्य वाटेल अशा कालावधीपर्यंत, अशा वनांत किंवा त्याच्या कोणत्याही भागात गुरे चारण्याचा किंवा वनोत्पादनाबाबतचा कोणताही अधिकार तहकूब ठेवण्यात यावा, असा निदेश देऊ शकेल.

कलम ३० खालील
अधिसूचना किंवा
कलम ३२ खालील
नियम यांचे उल्लंघन
करून करण्यात
आलेल्या कृतींबद्दल
शास्ती.

काही विशिष्ट
बाबतीत करण्यात
आलेल्या कृतींना या
प्रकरणातील
कोणत्याही गोष्टींमुळे
मनाई नाही.

३४. कलम २९ अन्वये नोंदण्यात आलेल्या कोणत्याही अधिकाराचा वापर करून, वन अधिकाऱ्याच्या लेखी परवानगीने किंवा कलम ३२ अन्वये करण्यात आलेल्या नियमांनुसार केलेल्या, अथवा कलम ३० अन्वये वनातील बंद केलेल्या कोणत्याही भागाचा किंवा कलम ३३ अन्वये ज्यांच्या वापरास तहकुबी देण्यात आली आहे अशा कोणत्याही अधिकारांचा संबंध जेथवर पोचतो तेवढी मर्यादा खेरीजकरून एरव्ही केल्या जाणाऱ्या कोणत्याही कृतीला या प्रकरणातील कोणत्याही गोष्टींमुळे मनाई होते असे मानले जाणार नाही.

प्रकरण पाच

शासनाची मालकी नसलेली वने व जमिनी यांवरील नियंत्रणाबाबत

विशेष प्रयोजनांकरिता
वन संरक्षण.

३५. (१) राज्य शासनास, राजपत्रातील अधिसूचनेद्वारे, कोणत्याही वनात, किंवा पडीत जमिनीत, पुढील बाबींचे विनियमन करता येईल किंवा त्यांना मनाई करता येईल—

(क) लागवडीसाठी नांगरट करणे किंवा जंगलतोड करणे ;

(ख) गुरे चारणे ; किंवा

(ग) झाडे-झुडपे जाळून टाकणे किंवा साफ करणे ;

असे विनियमन किंवा मनाई पुढीलपैकी कोणत्याही प्रयोजनांसाठी आवश्यक असेल तेव्हा करता येईल :—

(एक) वादळ, वारे, घरंगळत येणारे दगड, पूर आणि हिमानी यांपासून संरक्षण ;

(दोन) डोंगराळ भागातील सुळके व उतार आणि दरीखोरे येथील मातीचे परिरक्षण करणे, भूस्खलनास वा घळी आणि पाण्याचा स्रोत तयार होण्यास प्रतिबंध करणे किंवा जमिनीची धूप होण्यापासून किंवा तीवर वाळू, दगड वा खडे साचण्यापासून तिचे संरक्षण करणे ;

(तीन) झरे, नद्या आणि तलाव यांमधील पाण्याचा साठा राखून ठेवणे ;

(चार) रस्ते, पूल, रेल्वे आणि दळणवळणाच्या अन्य मार्गांचे संरक्षण करणे ; आणि

(पाच) सार्वजनिक आरोग्य राखणे.

(२) राज्य शासन, स्वतःला योग्य वाटेल अशा कोणत्याही प्रयोजनासाठी, स्वतःच्याच खर्चाने कोणत्याही वनात किंवा पडीत जमिनीमध्ये कोणतेही बांधकाम करू शकेल.

(३) अशा वनाच्या किंवा जमिनीच्या मालकावर नोटीस बजावण्यात येऊन, अशा नोटीशीत विनिर्दिष्ट केलेल्या वाजवी कालावधीत अधिसूचना का काढण्यात येऊ नये किंवा, यथास्थिती, असे बांधकाम का करण्यात येऊ नये त्यासंबंधीचे कारण दाखवण्यास फर्मावण्यात आले असून, त्या मालकाने कोणतेही आक्षेप घेतल्यास ते आणि त्यांच्या पुष्ट्यर्थ तो सादर करील असा कोणताही पुरावा, राज्य शासनाने या संबंधात नियुक्त केलेल्या अधिकाऱ्याने ऐकून घेतल्याखेरीज व राज्य शासनाने त्यावर विचार केल्याखेरीज, पोटकलम (१) अन्वये कोणतीही अधिसूचना काढण्यात येणार नाही किंवा पोटकलम (२) अन्वये कोणतेही काम सुरू केले जाणार नाही.

वनांचे व्यवस्थापन
करण्याचे काम
स्वतःकडे घेण्याचा
अधिकार.

३६. (१) कलम ३५ खालील कोणताही विनियम किंवा कोणतीही मनाई याकडे दुर्लक्ष करण्यात आले अगर त्यांची जाणूनबुजून अवज्ञा करण्यात आली तर त्याबाबतीत, अथवा त्या कलमान्वये करावयाच्या कोणत्याही बांधकामाच्या प्रयोजनासाठी तसे आवश्यक असेल तर, राज्य शासन, अशा वनाच्या किंवा जमिनीच्या मालकाला लेखी नोटीस दिल्यानंतर आणि त्याचे कोणतेही आक्षेप असल्यास ते विचारात घेतल्यानंतर ते वन किंवा ती जमीन वन अधिकाऱ्याच्या नियंत्रणाखाली आणील आणि राखीव वनांच्या संबंधातील या अधिनियमातील सर्व किंवा त्यापैकी कोणत्याही तरतुदी अशा वनाला किंवा जमिनीला लागू होतील असे घोषित करू शकेल.

(२) अशा वनाचे किंवा जमिनीचे व्यवस्थापन करण्यापासून मिळणारा कोणताही निव्वळ नफा असल्यास, तो सदर मालकाला देण्यात येईल.

विशिष्ट बाबतीत
वनांचे स्वामित्वहरण.

३७. (१) या प्रकरणाखालील ज्या कोणत्याही बाबतीत, वन किंवा जमीन ही वन अधिकाऱ्याच्या नियंत्रणाखाली न ठेवता सार्वजनिक प्रयोजनार्थ संपादित करण्यात यावी असे राज्य शासनाला वाटेल त्याबाबतीत, राज्य शासन, “भूमि संपादन अधिनियम, १८९४” (१८९४ चा १) याद्वारे तरतूद केलेल्या पद्धतीने ते वन आणि ती जमीन संपादित करण्याची कार्यवाही करू शकेल.

(२) कलम ३५ खालील कोणत्याही अधिसूचनेत समाविष्ट केलेल्या कोणत्याही वनाच्या किंवा जमिनीच्या मालकाला, त्या अधिसूचनेच्या दिनांकापासून कमीत कमी तीन किंवा जास्तीत जास्त बारा वर्षांच्या कोणत्याही अवधीत, असे वन किंवा जमीन सार्वजनिक प्रयोजनार्थ संपादित करण्यात येईल, असे फर्माविता येईल, आणि त्यानुसार, राज्य शासन, असे वन किंवा जमीन संपादित करील.

३८. (१) कोणत्याही जमिनीचा मालक किंवा जर त्या जमिनीचे एकाहून अधिक मालक असतील तर त्यामधील हिस्श्यांपैकी एकूण दोन-तृतीयांश हिस्श्यांचे मालक, अशा जमिनीवर वनांची वाढ करण्याच्या किंवा त्यांचे संरक्षण करण्याच्या दृष्टीने जिल्हाधिकाऱ्याकडे पुढीलप्रमाणे आपला मनोदय व्यक्त करणारे एक लेखी अभिवेदन सादर करू शकेल किंवा करू शकतील, ते असे की—

मालकांच्या
विनंतीवरून वनांचे
संरक्षण.

(क) त्यांच्या वतीने वन अधिकाऱ्याने अशा जमिनीची राखीव किंवा संरक्षित वन म्हणून परस्पर संमत होतील अशा अटीनुसार व्यवस्था पहावी ; किंवा

(ख) या अधिनियमाच्या सर्व किंवा त्यांपैकी कोणत्याही तरतुदी अशा जमिनीला लागू करण्यात याव्यात.

(२) दोन्ही बाबतीत, राज्य शासन, अशा जमिनीच्या परिस्थितीनुसार त्यास योग्य वाटतील अशा किंवा अर्जदारांची इच्छा असेल त्याप्रमाणे या अधिनियमाच्या तरतुदी, **राजपत्रातील** अधिसूचनेद्वारे अशा जमिनीला लागू करू शकेल.

प्रकरण सहा

इमारती लाकूड आणि अन्य वनोत्पादन यांवरील शुल्काबाबत

३९. (१) ^१[केंद्र सरकार], **राजपत्रातील** अधिसूचनेद्वारे ते घोषित करील अशा रीतीने, अशा ठिकाणी व अशा दरांनी,—

इमारती लाकूड व
अन्य वनोत्पादन
यांवर शुल्क
बसवण्याचा अधिकार.

(क) जी इमारती लाकडे व अन्य वनोत्पादन यांची ^२[हा अधिनियम ज्यांना लागू होतो अशा क्षेत्रात] उपज झाली आहे आणि ज्याबाबत शासनाला कोणताही हक्क आहे त्यांवर ;

(ख) जी इमारती लाकडे व अन्य वनोत्पादन ^३[हा अधिनियम ज्यांना लागू होतो अशा क्षेत्राबाहेर] असलेल्या कोणत्याही ठिकाणाहून आणली आहेत त्यांवर, शुल्क आकारू शकेल.

* * * * *

(२) ज्या ज्या बाबतीत मूल्यानुसार शुल्क आकारावयाचे निदेश देण्यात आले आहेत अशा प्रत्येक बाबतीत, ^४[केंद्र सरकार], ज्याच्यावर असे शुल्क आकारले जाणार आहे ते मूल्य तशाच अधिसूचनेद्वारे निश्चित करू शकेल.

(३) कोणत्याही क्षेत्रात हा अधिनियम अंमलात आला त्यावेळी त्या क्षेत्रात राज्य शासनाच्या प्राधिकारान्वये इमारती लाकूड आणि वनोत्पादन यावर आकारले जात होते असे सर्व शुल्क हे, या अधिनियमाच्या तरतुदीअन्वये रीतसर आकारलेले आहे व आकारलेले होते असे समजण्यात येईल.

^५[(४) या कलमात काहीही अंतर्भूत असले तरी ; ^६[संविधानाच्या] ^६प्रारंभापूर्वी त्यावेळी जसे अंमलात होते तसे या कलमाखालील राज्य शासन जे शुल्क कायदेशीररीत्या आकारीत होते असे कोणतेही शुल्क, ^७[संसदेकडून] विरुद्ध तरतूद करण्यात येईपर्यंत आकारण्याचे चालू ठेवील :

परंतु असे की, या पोटकलमातील कोणत्याही गोष्टीमुळे, राज्यातील इमारती लाकूड किंवा अन्य वनोत्पादन आणि राज्याबाहेरील स्थानिक भागातील तत्सम उत्पादन या दोहोंमध्ये पहिल्यास अनुकूल असा भेदभाव करणारे अथवा राज्याबाहेरच्या भागातील इमारती लाकूड किंवा अन्य वनोत्पादन यांच्याबाबतीत, एका स्थानिक भागातील इमारती लाकूड किंवा वनोत्पादन आणि दुसऱ्या भागातील तत्सम इमारती लाकूड किंवा वनोत्पादन यांच्यामध्ये भेदभाव करणारे कोणतेही शुल्क आकारण्याचा प्राधिकार मिळत नाही.]

१. भारत सरकार (भारतीय विधि अनुकूलन) आदेश, १९३७ द्वारे मूळ मजकुराऐवजी हा मजकूर दाखल करण्यात आला.

२. विधि अनुकूल (क्रमांक ३) आदेश, १९५६ द्वारे “भाग क राज्ये व भाग ग राज्ये ” या मजकुराऐवजी हा मजकूर दाखल करण्यात आला.

३. भारत सरकार (भारतीय विधि अनुकूलन) आदेश, १९३७ द्वारे हे परंतुक निरसित करण्यात आले.

४. वरील आदेशाद्वारे मूळ मजकुराऐवजी हा मजकूर समाविष्ट करण्यात आला.

५. विधि अनुकूलन आदेश, १९५० द्वारे “भारत सरकार अधिनियम, १९३५ याच्या भाग तीन च्या ” या मजकुराऐवजी हा मजकूर दाखल करण्यात आला.

६. अर्थात २६ जानेवारी १९५०.

७. विधि अनुकूलन आदेश, १९५० द्वारे “केंद्रीय विधानमंडळ ” या मजकुराऐवजी हा मजकूर दाखल करण्यात आला.

खरेदी रक्कम किंवा
स्वामित्वधन यांना
मर्यादा लागू नाही.

४०. कोणतेही इमारती लाकूड किंवा अन्य वनोत्पादन यावर ज्या पद्धतीने शुल्क आकारण्यात येते त्याच पद्धतीने खरेदी रक्कम किंवा स्वामित्वधन म्हणून कोणतीही रक्कम आकारणीयोग्य असल्यास, ती रक्कम, असे इमारती लाकूड किंवा वनोत्पादन यांच्यावर, ते मार्गस्थ असताना आकारण्यात येत असली तरी, त्यावर या प्रकरणातील कोणत्याही गोष्टीमुळे मर्यादा पडते असे मानण्यात येणार नाही.

प्रकरण सात

**इमारती लाकडाची किंवा वनोत्पादनाची ने-आण करण्यात येत असताना
त्यावर ठेवावयाच्या नियंत्रणाबाबत**

वनोत्पादनाची
ने-आण करण्याचे
नियम करण्याचा
अधिकार.

४१. (१) इमारती लाकडे वाहून आणण्यासंबंधी सर्व नद्या आणि त्यांचे तट यांचे नियंत्रण, तसेच ज्यांची ने-आण भूमार्गे किंवा जलमार्गे चालू आहे अशा सर्व इमारती लाकडाचे किंवा वनोत्पादनाचे नियंत्रण हे राज्य शासनाकडे निहित असेल, आणि ते शासन, सर्व इमारती लाकूड आणि अन्य वनोत्पादन यांची ने-आण नियंत्रित करण्यासाठी नियम करू शकेल.

(२) विशेषकरून आणि पूर्वगामी अधिकारांच्या सर्वसाधारणतेला बाध न येऊ देता, अशा नियमांद्वारे,—

(क) फक्त ज्या मार्गांनी इमारती लाकडे किंवा अन्य वनोत्पादने राज्यात आयात, तेथून बाहेर निर्यात करता येईल अथवा तेथून ने-आण करता येईल असे मार्ग कोणते ते विहित करता येईल ;

(ख) पास देण्यास रीतसर प्राधिकृत केलेल्या अधिकाऱ्याकडून पास घेतल्याशिवाय किंवा अशा पासाच्या शर्तीचे पालन केल्यावाचून अन्यथा असे इमारती लाकूड किंवा अन्य वनोत्पादन यांची आयात किंवा निर्यात अथवा ते ने-आण करण्यास मनाई करता येईल ;

(ग) असे पास देणे, ते सादर करणे आणि परत करणे यासंबंधी आणि त्याच्या करता फी देण्यासंबंधी तरतूद करता येईल ;

(घ) ज्या इमारती लाकडाच्या किंवा वनोत्पादनाच्या ने-आणी संबंधात त्याच्या किमतीपोटी, किंवा त्याच्यावर देय असलेले कोणतेही शुल्क, फी, स्वामित्वधन किंवा आकार यापोटी, कोणतीही रक्कम शासनाला देय आहे असे मानण्यास कारण आहे अथवा या अधिनियमाच्या प्रयोजनार्थ ज्यावर निशाणी लावणे इष्ट आहे अशा इमारती लाकडाची किंवा अन्य वनोत्पादनाची ने-आण थांबवणे, त्याची खबर देणे, त्याची तपासणी करणे व त्यावर निशाणी लावणे, यासाठी तरतूद करता येईल ;

(ङ) ज्या आगारांमध्ये असे इमारती लाकूड किंवा अन्य उत्पादने तपासणी करण्यासाठी त्याबद्दलचे पैसे भरण्यासाठी किंवा त्यावर अशा निशाण्या लावता याव्यात यासाठी ते जिच्या ताब्यात आहेत अशा व्यक्तीकडून आणावे लागेल अशा आगारांची स्थापना व विनियमन यासंबंधी, आणि कोणत्या अटीवर असे इमारती लाकूड किंवा अन्य उत्पादन आगारांमध्ये आणले जाईल, साठवले जाईल किंवा तेथून हलवले जाईल त्याबाबत तरतूद करता येईल ;

(च) इमारती लाकूड आणि अन्य वनोत्पादन यांची ने-आण करण्याकरिता जिचा उपयोग करण्यात येतो अशा नदीचा प्रवाह किंवा तिचे तट, बंद करण्यास किंवा त्यावर अडथळे निर्माण करण्यास आणि अशा नदीमध्ये गवत, खुरटी झाडी, फांद्या, पाने टाकण्यात किंवा ज्यायोगे असा नदीप्रवाह बंद होईल किंवा त्यास अडथळा निर्माण होईल अशा कोणत्याही कृतीस मनाई करता येईल ;

(छ) अशा कोणत्याही नदीचा प्रवाह किंवा तट यावर कोणताही अडथळा निर्माण होण्यास प्रतिबंध करण्यासाठी किंवा तो दूर करण्यासाठी आणि ज्या व्यक्तीच्या कृतीमुळे किंवा हयगयीमुळे असा अडथळा निर्माण झाला आहे त्या व्यक्तीकडून, अशा अडथळ्याचा प्रतिबंध करण्यासाठी किंवा तो दूर करण्यासाठी करावा लागलेला खर्च वसूल करण्यासाठी तरतूद करता येईल ;

(ज) विनिर्दिष्ट स्थानिक मर्यादांच्या आत लाकूड कापण्याचे करवतणी खडे तयार करणे, इमारती लाकडाचे रूपांतर करणे, त्याची कटाई करणे, ते जाळणे, लपवून ठेवणे किंवा त्यावर निशाण्या लावणे, त्यावरील निशाण्यांमध्ये फेरबदल करणे किंवा त्या निशाण्या नष्ट करणे, अथवा निशाणी लावण्याचे हातोडे किंवा इमारती लाकडावर निशाणी उमटवण्यासाठी वापरली जाणारी अन्य साधने जवळ बाळगणे किंवा स्वतः बरोबर घेऊन जाणे या गोष्टींना संपूर्ण किंवा सशर्त मनाई करता येईल ;

(झ) इमारती लाकडाविषयीच्या स्वामित्व चिन्हांचा वापर आणि अशा चिन्हांची नोंदणी यासंबंधी नियमन करता येईल, अशी नोंदणी किती काळपर्यंत अंमलात राहील ते विहित करता येईल ; कोणत्या एका व्यक्तीला अशी किती चिन्हे नोंदवता येतील ती संख्या मर्यादित करता येईल आणि अशा नोंदीसाठी फी आकारण्यासंबंधी तरतूद करता येईल.

(३) या कलमान्वये केलेला कोणताही नियम, एखाद्या विनिर्दिष्ट प्रकारच्या इमारती लाकडाला किंवा अशा अन्य वनोत्पादनाला अथवा एखाद्या विशिष्ट स्थानिक क्षेत्राला लागू होणार नाही असे राज्य शासन निर्देशित करू शकेल.

४१क. कलम ४१ मध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी १[ज्या क्षेत्रांना हा अधिनियम लागू होतो अशा क्षेत्रांच्या] आत किंवा तेथून इमारती लाकडाची किंवा अन्य वनोत्पादनाची केंद्र सरकारने निश्चित केलेल्या सीमाशुल्क सरहद्दीवरून ज्या मार्गाने आयात, निर्यात किंवा ने-आण करता येईल तो मार्ग विहित करण्यासाठी केंद्र सरकार नियम करू शकेल आणि कलम ४१ अन्वये केलेले कोणतेही नियम, या कलमान्वये केलेल्या नियमांच्या अधीन राहून लागू होतील.]

सीमाशुल्क
सरहद्दीवरून इमारती
लाकडाची ने-आण
करण्याबाबतचे केंद्र
सरकारचे अधिकार.

४२. (१) राज्य शासन, अशा नियमांच्या उल्लंघनाबद्दल शास्ती म्हणून सहा महिन्यांपर्यंत असू शकेल इतक्या मुदतीच्या कारावासाची किंवा पाचशे रुपयांपर्यंत असू शकेल इतक्या द्रव्यदंडाची शिक्षा किंवा या दोन्ही शिक्षा अशा नियमांद्वारे विहित करू शकेल.

कलम ४१ अन्वये
करण्यात आलेल्या
नियमांचा भंग
करण्याबद्दल शास्ती.

(२) ज्या प्रकरणी गुन्हा हा सूर्यास्तानंतर आणि सूर्योदयापूर्वी करण्यात आलेला असेल, किंवा कायदेशीर प्राधिकाऱ्याला विरोध करण्याच्या पूर्वतयारीनिशी करण्यात आलेला असेल, किंवा गुन्हेगार हा तशाच गुन्ह्याबद्दल पूर्वी सिद्धदोष ठरलेला असेल अशा प्रकरणी, पोट-कलम (१) मध्ये नमूद केलेल्या शिक्षेच्या दुप्पट शिक्षा ठोठावण्याबाबत अशा नियमांमध्ये तरतूद करता येईल.

४३. कोणतेही इमारती लाकूड किंवा अन्य वनोत्पादन, कलम ४१ अन्वये करण्यात आलेल्या कोणत्याही नियमान्वये स्थापन केलेल्या आगारात असताना किंवा या अधिनियमाच्या प्रयोजनार्थ अन्यत्र रोखून ठेवले असताना, त्याची कोणत्याही प्रकारे हानी झाल्यास किंवा ते कोणत्याही प्रकारे खराब झाल्यास, त्याबद्दल शासन जबाबदार राहणार नाही, आणि कोणत्याही वन अधिकाऱ्याच्या हयगयीमुळे, दुर्भावामुळे किंवा कपटामुळे अशी हानी किंवा ते खराब झाले नसेल तर, तो अशा कोणत्याही हानीबद्दल किंवा खराब झाल्याबद्दल जबाबदार राहणार नाही.

आगारात असताना
वनोत्पादन खराब
झाल्याबद्दल शासन
आणि वन अधिकारी
जबाबदार नाहीत.

४४. जर कोणत्याही अपघातामुळे किंवा संकट प्रसंगामुळे अशा कोणत्याही आगारातील कोणतीही मालमत्ता धोक्यात आलेली असेल तर, अशा आगारात काम करणारी प्रत्येक व्यक्ती—मग ती शासनाने नेमलेली असो वा कोणत्याही खाजगी व्यक्तीने नेमलेली असो,—संकट निवारणासाठी किंवा मालमत्तेची हानी किंवा ती खराब होऊ नये म्हणून तिचे संरक्षण करण्यासाठी सहाय्य मागणाऱ्या कोणत्याही वन अधिकाऱ्याला किंवा पोलीस अधिकाऱ्याला मदत करील.

आगारात अपघात
घडल्यास मदत करणे
सर्व व्यक्तींवर
बंधनकारक.

प्रकरण आठ

वाहत येणारे व अडकलेले इमारती लाकूड गोळा करण्याच्या संबंधात

४५. (१) वाहत असलेले, किनाऱ्याला लागलेले, अडकलेले किंवा बुडालेले सर्व इमारती लाकूड ; कलम ४१ अन्वये करण्यात आलेल्या नियमांनुसार नोंदणी न केलेल्या निशाण्या अंकित असणारे अथवा आगीमुळे किंवा अन्य कोणत्याही कारणाने ज्यावरील निशाण्या पुसल्या गेल्या आहेत, बदलल्या आहेत किंवा विरूपित झाल्या आहेत असे सर्व लाकूड किंवा इमारती लाकूड ; आणि

विशिष्ट प्रकारच्या
इमारती
लाकडावरील
स्वत्वाधिकार शाबीत
होईपर्यंत ते
शासनाची मालमत्ता
म्हणून समजण्यात
येईल आणि
त्याप्रमाणे ते गोळा
करण्यात येईल.

राज्य शासन निर्देशित करील अशा क्षेत्रांमधील निशाण्या न लावलेले सर्व लाकूड किंवा इमारती लाकूड ; यावर कोणतीही व्यक्ती त्यासंबंधी या प्रकरणात तरतूद केल्याप्रमाणे आपला अधिकार आणि स्वत्वाधिकार शाबीत करीपर्यंत ती शासनाची मालमत्ता म्हणून समजण्यात येईल.

(२) असे इमारती लाकूड, कोणत्याही वन अधिकाऱ्याला किंवा कलम ५१ अन्वये करण्यात आलेल्या कोणत्याही नियमाच्या आधारे ते लाकूड गोळा करण्यास हक्कदार असलेल्या इतर कोणत्याही व्यक्तीला गोळा करता येईल, व वन अधिकारी असे वाहत येणारे लाकूड जेथे स्वीकारावयाचे ते आगार अधिसूचित करील त्या आगारात ते आणता येईल.

१. भारत सरकार (भारतीय विधि अनुकूलन) आदेश, १९३७ द्वारे हे कलम समाविष्ट करण्यात आले.

२. विधि अनुकूलन (क्रमांक ३) आदेश, १९५६ द्वारे मूळ मजकुराऐवजी हा मजकूर दाखल करण्यात आला.

(३) राज्य शासन, राजपत्रातील अधिसूचनेद्वारे एखाद्या जातीच्या इमारती लाकडास या कलमाच्या तरतुदीमधून सूट देऊ शकेल.

वाहत आलेल्या इमारती
लाकडासंबंधीच्या
हक्कमागणीदारांना
नोटीस.

४६. कलम ४५ अन्वये गोळा करण्यात आलेल्या इमारती लाकडाबाबत वन अधिकारी वेळोवेळी जाहीर नोटीस देईल. अशा नोटीशीत इमारती लाकडाचे वर्णन दिलेले असेल आणि अशा लाकडावर हक्कमागणी सांगणाऱ्या कोणत्याही व्यक्तीने विशिष्ट मुदतीत अशा हक्कमागणीसंबंधीचे लेखी निवेदन अशा अधिकाऱ्याकडे सादर करावे असे तीद्वारे फर्माविण्यात येईल—अशी मुदत नोटीशीच्या दिनांकापासून किमान दोन महिने इतकी असेल.

अशा इमारती
लाकडाच्या संबंधात
हक्कमागणी दाखल
करण्यात
आल्यानंतरची
कार्यपद्धती.

४७. (१) पूर्वोक्त असे कोणतेही निवेदन सादर करण्यात येईल तेव्हा, वन अधिकारी, स्वतःला योग्य वाटेल अशी चौकशी केल्यानंतर, एकतर कारणे नमूद करून अशी हक्कमागणी फेटाळून लावील, किंवा असे इमारती लाकूड हक्कमागणीदाराच्या स्वाधीन करील.

(२) एकापेक्षा अधिक व्यक्तींनी अशा इमारती लाकडासंबंधी हक्कमागणी केलेली असेल तर, वन अधिकाऱ्याला अशा लाकडासाठी जी व्यक्ती हक्कदार आहे असे वाटेल त्या व्यक्तीस तो असे लाकूड देईल किंवा त्या व्यक्तींना दिवाणी न्यायालयाकडे निर्देशित करील आणि अशा कोणत्याही न्यायालयाकडून त्या लाकडाच्या विल्हेवाटीसंबंधी आदेश येईपर्यंत ते लाकूड ठेवून घेईल.

(३) ज्या व्यक्तीची हक्कमागणी या कलमान्वये फेटाळून लावण्यात आली आहे अशी कोणतीही व्यक्ती, तिने मागणी केलेले इमारती लाकूड ताब्यात घेण्यासाठी, अशी हक्कमागणी फेटाळून लावण्यात आल्याच्या दिनांकापासून तीन महिन्यांच्या आत दावा दाखल करू शकेल,—मात्र कोणत्याही व्यक्तीला या कलमान्वये अशाप्रकारे मागणी फेटाळून लावल्याबद्दल किंवा इमारती लाकूड ठेवून घेतल्याबद्दल किंवा ते हलविल्याबद्दल किंवा अन्य व्यक्तीला दिल्याबद्दल शासनाकडून किंवा कोणत्याही वन अधिकाऱ्याकडून कोणतीही नुकसानभरपाई किंवा खर्च वसूल करता येणार नाही.

(४) कोणतेही इमारती लाकूड, या कलमात तरतूद केल्याप्रमाणे सुपूर्द करण्यात येईपर्यंत किंवा त्याबद्दल दावा दाखल करण्यात येईपर्यंत त्यावर कोणतीही दिवाणी, फौजदारी किंवा महसुली आदेशिका काढली जाणार नाही.

मागणी न केलेल्या
इमारती लाकडाची
विल्हेवाट.

४८. जर पूर्वोक्त असे निवेदन सादर करण्यात आले नाही, किंवा कलम ४६ अन्वये काढण्यात आलेल्या नोटीशीद्वारे निश्चित केलेल्या पद्धतीने व तितक्या मुदतीमध्ये हक्कमागणीदाराने हक्कमागणी दाखल करण्यात कसूर केली किंवा त्याने अशी हक्कमागणी या प्रमाणे दाखल केल्यावर ती फेटाळून लावण्यात आली असता, असे इमारती लाकूड ताब्यात घेण्यासाठी कलम ४७ द्वारे निश्चित केलेल्या पुढील मुदतीच्या आत दावा दाखल करण्यात त्याने कसूर केली तर, अशी इमारती लाकडाची मालकी शासनाकडे, किंवा जेव्हा असे इमारती लाकूड, कलम ४७ अन्वये अन्य व्यक्तीकडे देण्यात आलेले असेल तेव्हा, अशा अन्य व्यक्तीने स्वतः निर्माण न केलेल्या अशा सर्व भारांपासून मुक्त होऊन अशाप्रकारे त्या व्यक्तीकडे निहित होईल.

शासन किंवा त्याचे
अधिकारी असे
इमारती लाकूड
खराब होण्याबद्दल
जबाबदार नाहीत.

४९. कलम ४५ अन्वये गोळा करण्यात आलेल्या कोणत्याही इमारती लाकडाची कोणत्याही प्रकारे हानी झाल्यास अगर ते कोणत्याही प्रकारे खराब झाल्यास त्याबद्दल शासन जबाबदार राहणार नाही, व तसेच कोणत्याही वन अधिकाऱ्याच्या हयगयीमुळे, दुर्भावामुळे किंवा कपटामुळे अशी हानी झाली नसेल किंवा ते खराब झाले नसेल तर, तो अशा कोणत्याही हानीबद्दल किंवा खराब होण्याबद्दल जबाबदार राहणार नाही.

इमारती लाकूड
हक्कमागणीदाराकडे
सुपूर्द करण्यात
येण्यापूर्वी त्याने
भरावयाचे पैसे.

५०. पूर्वोक्तानुसार गोळा केलेल्या किंवा सुपूर्द करावयाच्या इमारती लाकडाच्या संबंधात कलम ५१ अन्वये करण्यात आलेल्या कोणत्याही नियमाखाली देय असलेली रक्कम वन अधिकाऱ्याकडे किंवा अशी रक्कम स्वीकारण्यास हक्कदार असणाऱ्या अन्य व्यक्तीकडे भरण्यात येईपर्यंत कोणीही व्यक्ती अशा कोणत्याही इमारती लाकडाचा ताबा परत मिळवण्यास हक्कदार होणार नाही.

नियम करण्याचा
आणि शास्ती विहित
करण्याचा अधिकार.

५१. (१) राज्य शासन, ^१[राजपत्रातील अधिसूचनेद्वारे पुढील बाबींचे विनियमन करण्यासाठी नियम करू शकेल] त्या बाबी म्हणजे,—

(क) कलम ४५ मध्ये उल्लेखिलेले सर्व इमारती लाकूड तारणे, गोळा करणे आणि त्याची विल्हेवाट लावणे ;

(ख) इमारती लाकूड तारण्यासाठी आणि गोळा करण्यासाठी वापरावयाच्या नौकांचा वापर आणि त्यांची नोंदणी ;

(ग) असे इमारती लाकूड तारण्याकरिता, गोळा करण्याकरिता, त्याची ने-आण करण्याकरिता, ते साठवून ठेवण्याकरिता किंवा त्याची विल्हेवाट लावण्याकरिता द्यावयाच्या रकमा ; आणि

(घ) अशा इमारती लाकडावर निशाण्या लावण्यासाठी वापरावयाचे हातोडे आणि अन्य साधने यांचा वापर व नोंदणी.

१[(१क.) या अधिनियमान्वये राज्य शासनाने केलेला प्रत्येक नियम, तो केल्यानंतर शक्य तितक्या लवकर, राज्य विधानमंडळासमोर सादर करण्यात येईल.]

(२) राज्य शासन, या कलमान्वये करण्यात आलेल्या कोणत्याही नियमांच्या उल्लंघनाबद्दल शास्ती म्हणून सहा महिन्यांपर्यंत असू शकेल इतक्या मुदतीच्या कारावासाची, किंवा पाचशे रुपयांपर्यंत असू शकेल इतक्या द्रव्यदंडाची शिक्षा, किंवा या दोन्ही शिक्षा विहित करू शकेल.

प्रकरण नऊ

शास्ती आणि कार्यपद्धती

५२. (१) कोणत्याही वनोत्पादनाच्या संबंधात कोणताही वनविषयक अपराध करण्यात आला आहे असे मानण्यास संयुक्तिक कारण असल्यास, असे वनोत्पादन, आणि असा कोणताही अपराध करतेवेळी वापरण्यात आलेली सर्व हत्यारे, नौका, वाहने किंवा गुरेढोरे कोणत्याही वन अधिकाऱ्याला किंवा पोलीस अधिकाऱ्याला सक्तीने ताब्यात घेता येतील.

सरकारजमा करण्यास पात्र असलेल्या मालमत्तेचे अभिग्रहण.

(२) या कलमान्वये कोणत्याही मालमत्तेचे अभिग्रहण करणारा प्रत्येक अधिकारी हा, त्या मालमत्तेचे अभिग्रहण करण्यात आलेले आहे हे सूचित करण्यासाठी त्या मालमत्तेवर एक चिन्ह लावीत, आणि ज्या अपराधाबद्दल असे अभिग्रहण करण्यात आलेले आहे त्या अपराधाची न्यायचौकशी करण्याची अधिकारिता असलेल्या दंडाधिकाऱ्याला शक्य तितक्या लवकर अशा अभिग्रहणाचे वृत्त कळवील :

परंतु असे की, ज्या वनोत्पादनाच्या संबंधात असा अपराध घडल्याचे कळले ते वनोत्पादन शासनाच्या मालकीचे असेल आणि अपराधी अज्ञात असेल त्याबाबतीत, त्या अधिकाऱ्याने आपल्या वरिष्ठ अधिकाऱ्याला ती परिस्थिती शक्य तितक्या लवकर कळविली तरी पुरेसे होईल.

५३. वनक्षेत्रपालाच्या दर्जापेक्षा कमी दर्जा नसलेल्या त्या कोणत्याही वन अधिकाऱ्याने किंवा त्यास दुय्यम असलेल्या अधिकाऱ्याने कलम ५२ अन्वये कोणतीही हत्यारे, नौका, वाहने किंवा गुरेढोरे सक्तीने ताब्यात घेतली असतील तो अधिकारी किंवा त्यास दुय्यम असलेला अधिकारी, अशी मालमत्ता मुक्त करावयची झाल्यास, अशी मालमत्ता ज्या अपराधाबद्दल ताब्यात घेण्यात आली आहे त्या अपराधाची न्यायचौकशी करण्याची अधिकारिता असलेल्या दंडाधिकाऱ्यासमोर, अशाप्रकारे मुक्त करावयची मालमत्ता, ती हजर करण्याबाबत फर्मावण्यात आले तर व येईल तेव्हा, ती हजर करण्याविषयी त्या मालकाने बंधपत्र लिहून दिल्यानंतर ती मालमत्ता मुक्त करू शकेल.

कलम ५२ अन्वये ताब्यात घेतलेली मालमत्ता मुक्त करण्याचा अधिकार.

५४. असा कोणताही अहवाल मिळाल्यानंतर, दंडाधिकारी सोईस्कर असेल त्याप्रमाणे, शक्य तितक्या तत्परतेने अपराध्याला अटक करण्यासाठी, त्याची न्यायचौकशी करण्यासाठी व कायदानुसार मालमत्तेची विल्हेवाट लावण्यासाठी आवश्यक अशी उपाययोजना करील.

तदनंतरची कार्यपद्धती.

५५. (१) जे शासनाच्या मालकीचे नाही व ज्याच्यासंबंधात वनविषयक कोणताही अपराध घडलेला आहे असे सर्व इमारती लाकूड किंवा वनोत्पादन आणि हा वनविषयक अपराध करताना वापरलेली गेलेली सर्व हत्यारे, नौका, वाहने आणि गुरेढोरे, सरकारजमा होण्यास पात्र होतील.

वनोत्पादन, हत्यारे, इत्यादी सरकारजमा करण्यास केव्हा पात्र असतील.

(२) सरकारजमा करण्याची ही कारवाई अशा अपराधासाठी विहित केलेल्या अन्य कोणत्याही शिक्षेव्यतिरिक्त असेल.

५६. कोणत्याही वनविषयक अपराधाची न्यायचौकशी समाप्त झाली की, ज्याच्या संबंधात असा अपराध करण्यात आला आहे असे कोणतेही वनोत्पादन जर शासनाच्या मालकीचे असेल किंवा ते सरकारजमा करण्यात आलेले असेल तर, असे वनोत्पादन, वन अधिकारी ताब्यात घेईल, आणि अन्य कोणत्याही बाबतीत, न्यायालय निदेश देईल त्या पद्धतीने त्याची विल्हेवाट लावण्यात येईल.

वनोत्पादनाच्या संबंधात वनविषयक अपराध घडला असल्यास, त्या अपराधाची न्यायचौकशी संपली की, त्या मालाची विल्हेवाट लावणे.

५७. अपराधी ज्ञात नसेल किंवा तो सापडू शकत नसेल अशा बाबतीत, अपराध करण्यात आलेला आहे असे दंडाधिकाऱ्यास आढळून आल्यास, तो, अपराध ज्या मालमत्तेच्या संबंधात करण्यात आलेला आहे ती मालमत्ता सरकारजमा करण्याचा आणि वन अधिकाऱ्याने ती ताब्यात घेण्याचा किंवा दंडाधिकाऱ्याच्या मते जी व्यक्ती त्या मालमत्तेचा हक्कदार असेल त्या व्यक्तीला ती देण्याचा आदेश काढू शकेल :

अपराधी ज्ञात नसेल किंवा सापडू शकत नसेल त्यावेळी अनुसरावयाची कार्यपद्धती.

परंतु असे की, अशी मालमत्ता ताब्यात घेतल्याच्या दिनांकापासून एक महिन्याचा कालावधी संपेपर्यंत किंवा अशा मालमत्तेवरील कोणताही अधिकार सांगणारी कोणतीही व्यक्ती असल्यास तिचे म्हणणे आणि अशा हक्क मागणीच्या पुष्ट्यर्थ तिने कोणताही पुरावा सादर केल्यास तो ऐकून घेतल्याखेरीज, असा कोणताही आदेश काढण्यात येणार नाही.

कलम ५२ अन्वये ५८. दंडाधिकारी, यात यापूर्वी काहीही अंतर्भूत केलेले असले तरी, कलम ५२ अन्वये अभिग्रहण केलेल्या अभिग्रहण केलेल्या आणि नैसर्गिकरीत्या लवकर नाश पावणाऱ्या कोणत्याही मालमत्तेची विक्री करण्याचे निदेश देऊ शकेल आणि ती नाशवंत मालमत्तेच्या मालमत्ता विकण्यात आली नसती तर, त्याने ज्या पद्धतीने तिची विल्हेवाट लावली असती त्याच पद्धतीने तिच्या संबंधातील कार्यपद्धती. विक्रीच्या उत्पन्नाची विल्हेवाट लावू शकेल.

कलम ५५, कलम ५६ किंवा कलम ५७ खालील ५९. कलम ५२ अन्वये ज्या अधिकाऱ्याने एखादी मालमत्ता अभिग्रहित केली असेल त्या अधिकाऱ्यास किंवा त्याच्या वरिष्ठ अधिकाऱ्यांपैकी कोणत्याही अधिकाऱ्यास किंवा अशारीतीने अभिग्रहित केलेल्या मालमत्तेमध्ये हितसंबंध असल्याचा दावा सांगणाऱ्या कोणत्याही व्यक्तीस, कलम ५५, कलम ५६ किंवा कलम ५७ अन्वये दिलेल्या कोणत्याही आदेशाच्या दिनांकापासून एक महिन्याच्या आत त्यांच्याविरुद्ध, अशा दंडाधिकाऱ्याने काढलेल्या आदेशांवर ज्या न्यायालयाकडे सर्वसाधारणपणे अपील होऊ शकते, अशा न्यायालयाकडे अपील दाखल करता येईल, आणि अशा अपिलांती काढण्यात येणारा आदेश अंतिम असेल.

मालमत्ता शासनाकडे ६०. जेव्हा कलम ५५, किंवा यथास्थिति, कलम ५७ अन्वये कोणतीही मालमत्ता सरकारजमा केव्हा निहित होते. करण्यासंबंधीचा आदेश काढण्यात आला असेल आणि अशा आदेशावर अपील करण्यासाठी कलम ५९ अन्वये घातलेली कालमर्यादा टाळून गेली असेल, आणि कोणतेही अपील दाखल करण्यात आले नसेल किंवा असे अपील दाखल करण्यात येऊन अपील न्यायालयाने अशा संपूर्ण मालमत्तेच्या किंवा तिच्या काही भागांच्या संबंधात असा आदेश कायम केला असेल तर, अशी मालमत्ता, किंवा यथास्थिति, असा तिचा भाग सर्व भारांपासून मुक्त अवस्थेत शासनाकडे निहित होईल.

ताब्यात घेतलेली ६१. कलम ५२ अन्वये अभिग्रहण केलेली कोणतीही मालमत्ता तात्काळ मुक्त करण्याविषयी केव्हाही **मालमत्ता मुक्त** निदेश देण्यास राज्य शासनाने यासंबंधात अधिकार प्रदान केलेल्या कोणत्याही अधिकाऱ्याला यात यापूर्वी अंतर्भूत **करण्याच्या** असलेल्या कोणत्याही गोष्टींमुळे प्रतिबंध होतो असे मानले जाणार नाही. **अधिकाराची व्यावृत्ती.**

अन्यायाने केलेल्या ६२. जो कोणताही वन अधिकारी किंवा पोलीस अधिकारी, एखादी मालमत्ता या अधिनियमान्वये सरकार **जप्तीबद्दल शिक्षा.** जमा करण्यास व सक्तीने ताब्यात घेण्यास पात्र आहे या सबबीखाली—परंतु विनाकारण त्रास देण्याच्या हेतूने, ती मालमत्ता सक्तीने ताब्यात घेईल तो वन अधिकारी किंवा पोलीस अधिकारी, सहा महिन्यांपर्यंत असू शकेल इतक्या मुदतीच्या कारावासाच्या, किंवा पाचशे रुपयांपर्यंत असू शकेल इतक्या द्रव्यदंडाच्या शिक्षेस, किंवा दोन्ही शिक्षांस पात्र असेल.

झाडांवरील व इमारती ६३. जी कोणतीही व्यक्ती, लोकांना किंवा कोणत्याही व्यक्तीला नुकसान पोचवण्याच्या किंवा इजा **लाकडावरील निशाण्या** करण्याच्या अथवा “ भारतीय दंड संहिता, १८६० ” (सन १८६० चा ४५) मध्ये व्याख्या केल्याप्रमाणे गैरकमाई **नकली स्वरूपात** करण्याच्या हेतूने,— **करण्याबद्दल किंवा त्या** **विरूपित करण्याबद्दल** **आणि सीमाचिन्हे** **बदलण्याबद्दल शास्ती.**

(क) कोणतेही इमारती लाकूड किंवा असे उभे झाड ही, शासनाची किंवा एखाद्या व्यक्तीची मालमत्ता आहे किंवा ते एखाद्या व्यक्तीला कायदेशीररीत्या तोडता किंवा हलवता येईल हे दर्शविण्यासाठी वन अधिकारी वापरतात तशाच प्रकारची नकली निशाणी हेतुपुरस्सर अशा इमारती लाकडावर किंवा झाडावर लाविल ; किंवा

(ख) वन अधिकाऱ्याने किंवा त्याच्या प्राधिकारान्वये एखाद्या झाडावर किंवा इमारती लाकडावर लावलेल्या अशा कोणत्याही निशाणीमध्ये फेरबदल करील, ती विरूपित करील किंवा पुसून टाकील ; किंवा

(ग) ज्यांना या अधिनियमाच्या तरतुदी लागू केलेल्या आहेत अशा कोणत्याही वनाच्या किंवा पडीत जमिनीच्या कोणत्याही सीमा-चिन्हामध्ये फेरबदल करील, ते चिन्ह काढून टाकील, नष्ट करील किंवा विरूपित करील, अशी व्यक्ती, दोन वर्षांपर्यंत असू शकेल इतक्या कारावासाच्या, किंवा द्रव्यदंडाच्या शिक्षेस, किंवा दोन्ही शिक्षांस पात्र होईल.

वॉरंटशिवाय अटक ६४. (१) जी कोणतीही व्यक्ती, एक महिन्याच्या किंवा त्याहून अधिक मुदतीच्या कारावासाच्या शिक्षेस पात्र **करण्याचे अधिकार.** असेल अशा कोणत्याही वनविषयक अपराधामध्ये गुंतलेली आहे असा वाजवी संशय असेल अशा व्यक्तीला, कोणताही वन अधिकारी, किंवा पोलीस अधिकारी, दंडाधिकाऱ्याच्या आदेशाशिवाय आणि वॉरंटशिवाय अटक करू शकेल.

(२) या कलमान्वये अटक करणारा प्रत्येक अधिकारी कोणत्याही प्रकारचा अनावश्यक विलंब न लावता आणि बंधपत्रावर मुक्तता करण्यासंबंधी या अधिनियमात असलेल्या तरतुदींच्या अधीन राहून, अटक केलेल्या व्यक्तीला त्या प्रकरणी अधिकारिता असलेल्या दंडाधिकाऱ्याकडे घेऊन जाईल किंवा सर्वात जवळच्या पोलीस ठाण्याच्या प्रभारी अधिकाऱ्याकडे पाठवील.

(३) अशा कृतीला, कलम ३० च्या खंड (ग) अन्वये मनाई करण्यात आलेली नसेल तर, प्रकरण चार नुसार अपराध ठरणाऱ्या कोणत्याही कृतीबद्दल या कलमातील कोणत्याही गोष्टींमुळे अशी अटक करण्याचा प्राधिकार मिळतो असे मानले जाणार नाही.

६५. वनक्षेत्रपालाच्या दर्जापेक्षा कनिष्ठ दर्जाचा नसेल असा कोणताही वन अधिकारी किंवा त्यास दुय्यम असलेला अधिकारी, यांपैकी कोणीही, कलम ६४ च्या तरतुदींन्वये एखाद्या व्यक्तीला अटक केली तर, त्या व्यक्तीने, त्या प्रकरणात अधिकारिता असलेल्या दंडाधिकाऱ्यासमक्ष किंवा सर्वात जवळच्या पोलीस ठाण्याच्या प्रभारी अधिकाऱ्यासमक्ष जर आणि जेव्हा उपस्थित राहण्यास फर्मावले असेल, तेव्हा आपण उपस्थित राहू असे बंधपत्र लिहून दिले तर, उपरोक्त अधिकारी किंवा त्यास दुय्यम असलेला अधिकारी यांना अशा व्यक्तीची मुक्तता करता येईल.

अटक केलेल्या व्यक्तीला बंधपत्रावर मुक्त करण्याचा अधिकार.

६६. प्रत्येक वन अधिकारी आणि पोलीस अधिकारी, कोणताही वनविषयक अपराध घडण्यास प्रतिबंध करील आणि अशा प्रकारे प्रतिबंध करण्यासाठी हस्तक्षेप करू शकेल.

अपराधांना प्रतिबंध करण्याचे अधिकार.

६७. जिल्हा दंडाधिकारी किंवा राज्य शासनाने यासंबंधात विशेषेकरून अधिकार प्रदान केलेला कोणताही प्रथम वर्ग दंडाधिकारी, सहा महिन्यांपेक्षा अधिक नसेल इतक्या मुदतीच्या कारावासाच्या, किंवा पाचशे रुपयांपेक्षा अधिक नसेल इतक्या द्रव्यदंडाच्या शिक्षेस, किंवा दोन्ही शिक्षांस पात्र असेल अशा कोणत्याही वनविषयक अपराधाबाबत “फौजदारी प्रक्रिया संहिता, १८९८” (१८९८ चा ५) या अन्वये संक्षिप्तरीत्या न्यायचौकशी करू शकेल.

अपराधांची संक्षिप्तरीत्या न्याय-चौकशी करण्याचे अधिकार.

६८. (१) राज्य शासन, राजपत्रातील अधिसूचनेद्वारे वन अधिकाऱ्याला,—

अपराध आपसात मिटवण्याचे अधिकार.

(क) ज्या कोणत्याही व्यक्तीने कलम ६२ किंवा कलम ६३ मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या अपराधाव्यतिरिक्त अन्य कोणताही अपराध केला आहे असा तिच्याविरुद्ध वाजवी संशय असेल अशा व्यक्तीकडून, तिने जो अपराध केला असावा असा संशय आहे त्या अपराधाबद्दल भरपाईच्या स्वरूपात कोणतीही पैशांची रक्कम स्वीकारण्यासाठी ; आणि

(ख) एखादी मालमत्ता सरकारजमा होण्यास पात्र आहे या सबबीखाली जेव्हा ती सक्तीने ताब्यात घेण्यात आलेली असेल तेव्हा, अशा अधिकाऱ्याने ठरवलेले तिचे मूल्य भरण्यात आल्यावर ती मालमत्ता मुक्त करण्यासाठी, अधिकार प्रदान करू शकेल.

(२) अशा अधिकाऱ्याला, यथास्थिति, अशी रक्कम किंवा, मूल्य, किंवा, दोन्ही, प्रदान केल्यावर संशयित व्यक्ती ताब्यात असेल तर तिला सोडून देण्यात येईल, कोणतीही मालमत्ता ताब्यात घेतली असेल तर, ती बंधमुक्त करण्यात येईल आणि अशा व्यक्तीविरुद्ध किंवा मालमत्तेविरुद्ध त्यापुढची अन्य कोणतीही कार्यवाही करण्यात येणार नाही.

(३) वन अधिकारी हा वन क्षेत्रपालाच्या दर्जापेक्षा कमी दर्जाचा नाही आणि त्याला दरमहा किमान शंभर रुपये पगार मिळत आहे असे असल्याशिवाय, कोणत्याही वन अधिकाऱ्याला या कलमान्वये कोणताही अधिकार प्रदान करण्यात येणार नाही आणि कोणत्याही परिस्थितीत पोटकलम (१) च्या खंड (क) अन्वये भरपाई म्हणून स्वीकारलेली रक्कम पन्नास रुपयांपेक्षा अधिक असणार नाही.

६९. या अधिनियमान्वये करण्यात आलेल्या कोणत्याही कार्यवाहीमध्ये, किंवा या अधिनियमान्वये करण्यात आलेल्या कोणत्याही कृतीच्या परिणामी, एखादे वनोत्पादन ही शासनाची मालमत्ता आहे किंवा कसे याबद्दल प्रश्न उपस्थित होईल तेव्हा, विरुद्ध शाबीत होईपर्यंत, असे वनोत्पादन ही शासनाची मालमत्ता आहे असे गृहित धरण्यात येईल.

वनोत्पादन हे शासनाच्या मालकीचे आहे असे गृहित धरणे.

प्रकरण दहा

गुराढोरांचे अतिक्रमण

७०. ज्या ठिकाणी गुरे चारण्यास कायदेशीररित्या बंदी घालण्यात आलेली आहे अशा राखीव वनात किंवा संरक्षित वनाच्या कोणत्याही भागात गुरांचे अतिक्रमण झाल्यास, अशा गुरांना “गुरे अतिक्रमण अधिनियम, १८७१” (१८७१ चा १) याच्या कलम ११ च्या अर्थातर्गत सरकारी मळ्यांचे नुकसान करणारी गुरे म्हणून मानण्यात येईल आणि कोणताही वन अधिकारी किंवा पोलीस अधिकारी ती सक्तीने ताब्यात घेऊन, त्यांना कोंडवाड्यात ठेवू शकेल.

गुरे अतिक्रमण अधिनियम, १८७१ हा लागू असणे.

७१. राज्य शासन, राजपत्रातील अधिसूचनेद्वारे असे निर्देशित करू शकेल की, या अधिनियमाच्या कलम ७० अन्वये कोंडवाड्यात कोंडलेल्या प्रत्येक गुराच्या संबंधात गुरे अतिक्रमण अधिनियम, १८७१ (१८७१ चा १) याच्या कलम १२ अन्वये निश्चित केलेल्या द्रव्यदंडाऐवजी शासनाला योग्य वाटेल असा द्रव्यदंड दरडोई आकारू शकेल. मात्र, हा द्रव्यदंड खाली दिलेल्या मर्यादांपेक्षा अधिक असणार नाही, तो म्हणजे :—

त्या अधिनियमान्वये निश्चित केलेले द्रव्यदंड बदलण्याचे अधिकार.

प्रत्येक हत्तीमागे

दहा रुपये

प्रत्येक म्हशीमागे किंवा उंटामागे

दोन रुपये

प्रत्येक घोडा, घोडी, खच्ची केलेले घोडे, तट्टू, शिंगरू, शिंगी, खेचर, सांड, बैल

एक रुपया

गाय किंवा कालवड यांच्यामागे.

प्रत्येक वासरू, गाढव, डुक्कर, एडका, मेंढी, बकरी, कोकरू, बोकड किंवा

आठ आणे

करडू यांच्या मागे.

प्रकरण अकरा

वन अधिकाऱ्यांबाबत

राज्य शासन वन अधिकाऱ्यांकडे विशिष्ट अधिकार विनिहित करू शकेल.

७२. (१) राज्य शासन कोणत्याही वन अधिकाऱ्याकडे पुढील सर्व किंवा त्यांपैकी कोणतेही अधिकार विनिहित करू शकेल, ते असे,—

(क) कोणत्याही जमिनीवर प्रवेश करून तिची पाहणी व तिचे सीमांकन करण्याचा आणि तिचा नकाशा तयार करण्याचा अधिकार ;

(ख) साक्षीदारांना उपस्थित राहण्यास भाग पाडण्याचा आणि दस्तऐवज व भौतिक वस्तू हजर करवण्याचा दिवाणी न्यायालयाचा अधिकार ;

(ग) फौजदारी प्रक्रिया संहिता, १८९८ (१८९८ चा ५) या अन्वये झडती वॉरंट काढण्याचा अधिकार ; आणि

(घ) वनविषयक अपराधांची चौकशी करण्याचा आणि, अशा चौकशीच्या दरम्यान पुरावा घेण्याचा आणि तो नोंदवण्याचा अधिकार.

(२) पोटकलम (१) च्या खंड (घ) खाली नोंदवण्यात आलेला कोणताही पुरावा, एखाद्या दंडाधिकाऱ्यापुढे मागाहून होणाऱ्या कोणत्याही न्यायचौकशीत ग्राह्य ठरेल, मात्र, तो पुरावा आरोपी व्यक्तीच्या समक्ष घेण्यात आलेला असला पाहिजे.

वन अधिकाऱ्यांना लोकसेवक मानावे.

७३. सर्व वन अधिकारी हे, भारतीय दंड संहिता, १८६० (१८६० चा ४५) याच्या अर्थातर्गत लोकसेवक असल्याचे मानण्यात येईल.

सद्भावनेने केलेल्या कृतीला संरक्षण.

७४. या अधिनियमान्वये कोणत्याही लोकसेवकाने सद्भावपूर्वक केलेल्या कोणत्याही कृतीबद्दल त्याच्याविरुद्ध कोणताही दावा दाखल केला जाणार नाही.

वन अधिकाऱ्यांनी व्यापार न करणे.

७५. राज्य शासनाच्या लेखी परवानगीशिवाय कोणत्याही वन अधिकाऱ्याला, प्रकर्ता म्हणून किंवा एजंट म्हणून इमारती लाकडाचा किंवा अन्य वनोत्पादनाचा व्यापार करता येणार नाही किंवा कोणत्याही वनाच्या कोणत्याही पट्ट्यामध्ये किंवा कोणत्याही वनाच्या कामासंबंधीच्या कोणत्याही कंत्राटामध्ये हितसंबंधित राहता किंवा होता येणार नाही,—मग ते वन ^१[हा अधिनियम लागू होणाऱ्या क्षेत्राच्या] आत असो अगर बाहेर असो.

प्रकरण बारा

गौण नियम

नियम करण्याचे जादा अधिकार.

७६. राज्य शासन, पुढील गोष्टींसाठी नियम करू शकेल,—

(क) या अधिनियमान्वये कोणत्याही वन अधिकाऱ्याचे अधिकार आणि कर्तव्ये विहित करणे व मर्यादित करणे ;

(ख) या अधिनियमान्वये द्रव्यदंडाच्या आणि सरकारजमा केलेल्या मालमत्तेच्या उत्पन्नामधून अधिकाऱ्यांना आणि खबऱ्यांना देण्यात येणाऱ्या बक्षिसांचे नियमन करणे ;

(ग) शासनाच्या मालकीची परंतु, खाजगी व्यक्तीच्या मालकीच्या किंवा ताब्यात असलेल्या जमिनीवर वाढलेली झाडे आणि इमारती लाकूड जतन करणे, त्यांचे पुनरुत्पादन करणे किंवा त्यांची विल्हेवाट लावणे ; आणि

(घ) सर्वसाधारणपणे, या अधिनियमातील तरतुदींची अंमलबजावणी करणे.

नियमांच्या उल्लंघनाबद्दल शास्ती.

७७. ज्या नियमांच्या उल्लंघनाबद्दल कोणत्याही विशेष शास्तीची तरतूद करण्यात आलेली नाही अशा, या अधिनियमाखालील कोणत्याही नियमांचे उल्लंघन करणारी कोणतीही व्यक्ती, एक महिन्यांपर्यंत असू शकेल इतक्या मुदतीच्या कारावासाच्या, किंवा पाचशे रुपयांपर्यंत असू शकेल इतक्या द्रव्यदंडाच्या शिक्षेस, किंवा दोन्ही शिक्षांस पात्र होईल.

नियम कायद्याप्रमाणे केव्हा अंमलात येतील.

७८. या अधिनियमाअन्वये राज्य शासनाने केलेले सर्व नियम, राजपत्रात प्रसिद्ध करण्यात येतील, आणि त्यानंतर ते शक्य असतील तेथवर या अधिनियमांशी सुसंगत असतील तेवढ्या मर्यादेपर्यंत, ते जणू काही त्या अधिनियमात अंतर्भूत असावेत त्याप्रमाणे अंमलात येतील.

१. विधि अनुकूलन (क्रमांक ३) आदेश, १९५६ द्वारे “ भाग क राज्यांच्या आणि भाग ग राज्यांच्या ” या मजकुराऐवजी हा मजकूर दाखल करण्यात आला.

प्रकरण तेरा

संकीर्ण

७९. (१) एखाद्या राखीव किंवा संरक्षित वनात जी व्यक्ती कोणताही अधिकार वापरते किंवा जिला अशा वनातून कोणतेही वनोत्पादन घेण्याची, किंवा इमारती लाकूड कापण्याची आणि ते घेऊन जाण्याची किंवा तेथे गुरांना चराईसाठी नेण्याची परवानगी देण्यात आलेली आहे अशा प्रत्येक व्यक्तीने आणि अशा कोणत्याही व्यक्तीने अशा वनात कामावर ठेवलेली असेल त्या प्रत्येक व्यक्तीने, आणि

वन अधिकारी आणि
पोलीस अधिकारी
यांना साहाय्य
करण्यास बद्ध
असलेल्या व्यक्ती.

अशा वनाच्या आसपासच्या गावात शासनाने नियुक्त केलेल्या किंवा समाजाला सेवा उपलब्ध करून देण्याबद्दल जिला शासनाकडून वित्तलब्धी मिळतात अशा प्रत्येक व्यक्तीने कोणताही वनविषयक अपराध घडल्यासंबंधी किंवा तो करण्याचा कोणाचा हेतू असल्यासंबंधी तिच्याकडे जी कोणतीही माहिती असेल ती माहिती, त्या व्यक्तीने विनाविलंब सर्वात जवळच्या वन अधिकाऱ्याला किंवा पोलीस अधिकाऱ्याला कळवणे बंधनकारक असेल व त्या व्यक्तीने,—

(क) कोणत्याही वनात वणवा लागल्याचे तिला माहीत असेल किंवा तशी माहिती मिळाली असेल तर, अशी कोणतीही आग विझविण्याकरिता ;

(ख) अशा वनाच्या जवळपास कोणतीही आग लागल्याचे तिला माहीत असेल किंवा तशी माहिती मिळाली असेल तर, ती अशा वनापर्यंत पसरू नये म्हणून आपल्या अखत्यारीतील कोणत्याही वैध मार्गांनी प्रतिबंध करण्याकरिता ;

तात्काळ उपाययोजना केली पाहिजे ; मग कोणत्याही वन अधिकाऱ्याने किंवा पोलीस अधिकाऱ्याने तसे फर्मावलेले असो अगर नसो ;

आणि तिच्या साहाय्याची मागणी करणाऱ्या वन अधिकाऱ्याला किंवा पोलीस अधिकाऱ्याला,—

(ग) अशा वनामध्ये कोणताही वनविषयक अपराध घडण्यास प्रतिबंध करण्याच्या कामी ; आणि

(घ) अशा वनात असा कोणताही अपराध घडला आहे असे वाटण्यास कारण असेल तेव्हा, अपराध्याला हुडकून काढण्याच्या व अटक करण्याच्या कामी ;
साहाय्य दिले पाहिजे.

(२) उपरोक्त गोष्टी करणे जिला भाग आहे अशी कोणतीही व्यक्ती, कायदेशीर सबबीशिवाय (हे सिद्ध करण्याचा बोजा अशा व्यक्तीवर असेल),—

(क) पोटकलम (१) अनुसार आवश्यक असलेली कोणतीही माहिती निष्कारण विलंब न लावता सर्वात जवळच्या वन अधिकाऱ्याला किंवा पोलीस अधिकाऱ्याला कळवण्यास ;

(ख) कोणत्याही राखीव किंवा संरक्षित वनातील वणवा विझविण्याकरिता पोटकलम (१) अनुसार आवश्यक ती उपाययोजना करण्यास ;

(ग) अशा वनाच्या आसपास लागलेली कोणतीही आग वनापर्यंत पसरू नये म्हणून पोटकलम (१) अनुसार प्रतिबंध उपाययोजना करण्यास ; किंवा

(घ) अशा वनामध्ये कोणताही वनविषयक अपराध घडण्यास प्रतिबंध करण्याच्या कामी किंवा असा कोणताही अपराध घडला आहे असे वाटण्यास कारण असेल तेव्हा अपराध्याला हुडकून त्याला अटक करण्याच्या कामी साहाय्य मागणाऱ्या कोणत्याही वन अधिकाऱ्याला किंवा पोलीस अधिकाऱ्याला साहाय्य करण्यात,

कसूर करील तर, ती व्यक्ती एक महिन्यापर्यंत असू शकेल इतक्या कारावासाच्या, किंवा दोनशे रुपयांपर्यंत असू शकेल इतक्या द्रव्यदंडाच्या शिक्षेस किंवा दोन्ही शिक्षांस पात्र होईल.

८०. (१) जर शासन आणि कोणतीही व्यक्ती यांचे एखाद्या वनात किंवा पडीत जमिनीमध्ये किंवा त्याच्या संपूर्ण वनोत्पादनात किंवा त्यातील कोणत्याही भागात सामाईक हितसंबंध असतील तर, राज्य शासन एकतर,—

शासन आणि अन्य
व्यक्ती यांच्या
सामाईक मालकीच्या
वनांची व्यवस्था.

(क) अशा वनात, पडीत जमिनीत किंवा वनोत्पादनात अशा व्यक्तीचा जो हितसंबंध असेल तेवढ्यापुरते उत्तरदायी राहून, अशा वनांची किंवा पडीत जमिनीची व्यवस्था पाहण्याचे काम स्वतःकडे घेऊ शकेल ; किंवा

(ख) अशा प्रकारे सामाईक हितसंबंध असलेल्या व्यक्तीकडून असे वन, पडीत जमीन किंवा वनोत्पादन यांची व्यवस्था पाहण्याकरिता आणि त्यात हितसंबंध असणाऱ्या त्यातील सर्व पक्षांच्या हिताच्या दृष्टीने स्वतःला आवश्यक वाटेल त्याप्रमाणे, विनियम करू शकेल ;

(२) पोटकलम (१) च्या खंड (क) अन्वये राज्य शासन जेव्हा कोणत्याही वनाची, पडीत जमिनीची किंवा वनोत्पादनाची व्यवस्था आपल्या हाती घेईल तेव्हा, असे वन, पडीत जमीन किंवा वनोत्पादन यांना दुसऱ्या आणि चौथ्या प्रकरणांमध्ये समाविष्ट असलेल्या कोणत्याही तरतुदी लागू होतील असे राज्य शासन, राजपत्रातील अधिसूचनेद्वारे घोषित करू शकेल, आणि त्यानंतर अशा तरतुदी लागू होतील.

ज्या सेवेबद्दल
सरकारी वनातील
उत्पादनाचा हिस्सा
घेण्यात येतो ती सेवा
बजावण्यात कसूर
करणे.

८१. जे वन शासनाच्या मालकीचे आहे किंवा ज्यावर शासनाला मालकी स्वरूपाचे अधिकार आहेत अशा कोणत्याही वनापासून मिळणाऱ्या उत्पादनापैकी एखाद्या हिश्यास अथवा ज्या वनोत्पादनास शासन हक्कदार आहे अशा त्यापैकी कोणत्याही भागास जर कोणी व्यक्ती अशा वनाशी संबंधित अशी कोणतीही सेवा योग्यप्रकारे बजावण्याच्या शर्तीवर हक्कदार असेल तेव्हा, अशी सेवा आता बजावण्यात येत नाही ही गोष्ट राज्य शासनाची खात्री पटेल अशा प्रकारे शाबीत झाल्यास, असा हिस्सा सरकारजमा होण्यास पात्र ठरेल :

परंतु असे की, अशा हिश्यास किंवा भागास हक्कदार असलेल्या व्यक्तीचे म्हणणे आणि योग्य प्रकारे सेवा बजावल्याबद्दल तिने जर कोणताही पुरावा सादर केला तर तो पुरावा, या दोन्ही गोष्टी राज्य शासनाने या संबंधात रीतसर नियुक्त केलेल्या अधिकाऱ्याने ऐकून घेतल्याखेरीज असा कोणताही हिस्सा सरकारजमा केला जाणार नाही.

शासनाला येणे
असलेल्या रकमेची
वसुली.

८२. या अधिनियमान्वये, किंवा या अधिनियमाखाली करण्यात आलेल्या कोणत्याही नियमान्वये, किंवा कोणत्याही वनोत्पादनाच्या किंमतीदाखल अगर अशा वनोत्पादनाच्या संबंधात या अधिनियमाची अंमलबजावणी करताना आलेल्या खर्चापोटी शासनाला येणे असलेली सगळी रक्कम देय असेल तेव्हा देण्यात आली नाही तर, ती जणू काही जमीन-महसुलाची थकबाकी असावी त्याप्रमाणे त्या त्या वेळी अंमलात असलेल्या कायद्यान्वये वसूल करता येईल.

अशा पैशाकरिता
वनोत्पादनावर
धारणाधिकार.

८३. (१) जेव्हा कोणत्याही वनोत्पादनाकरिता किंवा त्याच्या संबंधात काही पैसे देय असतील तेव्हा, ती रक्कम अशा उत्पादनावरील प्रथम प्रभार म्हणून समजली जाईल, आणि अशी रक्कम भरण्यात येईपर्यंत, असे वनोत्पादन वन अधिकाऱ्याला आपल्या ताब्यात घेता येईल.

(२) अशी रक्कम देय असेल तेव्हा ती भरण्यात आली नाही तर, वन अधिकारी असे वनोत्पादन जाहीर लिलावाद्वारे विकू शकेल, आणि अशा विक्रीपासून मिळालेल्या उत्पन्नाचा प्रथम अशी रक्कम चुकती करण्यासाठी विनियोग करण्यात येईल.

(३) यापैकी काही रक्कम शिल्लक राहिल्यास व त्या रकमेला हक्कदार असलेल्या व्यक्तीने विक्रीच्या दिनांकापासून दोन महिन्यांच्या आत त्या रकमेबद्दल मागणी न केल्यास, ती रक्कम शासनाकडे समपहृत केली जाईल.

या अधिनियमान्वये
आवश्यक ठरलेली
जमीन “भूमि संपादन
अधिनियम, १८९४”
अन्वये सार्वजनिक
प्रयोजनार्थ आवश्यक
आहे असे मानण्यात
येईल.

८४. एखादी जमीन या अधिनियमातील कोणत्याही प्रयोजनार्थ आवश्यक आहे असे जेव्हा जेव्हा राज्य शासनाला वाटेल तेव्हा तेव्हा, अशी जमीन भूमि संपादन अधिनियम, १८९४ (१८९४ चा १) याच्या कलम ४ च्या अर्थातर्गत सार्वजनिक प्रयोजनार्थ आवश्यक आहे असे मानण्यात येईल.

८५. जेव्हा कोणतीही व्यक्ती या अधिनियमाच्या कोणत्याही तरतुदीनुसार किंवा त्याखाली करण्यात आलेल्या कोणत्याही नियमाच्या अनुपालनार्थ कोणत्याही बंधपत्राद्वारे किंवा संलेखाद्वारे स्वतःला, कोणतेही कर्तव्य किंवा कार्य पार पाडण्यासाठी बांधून घेईल, किंवा ती व्यक्ती अगर ती स्वतः व तिचे कर्मचारी व एजंट एखादी कृती करण्यापासून परावृत्त राहतील असे कोणत्याही बंधपत्राद्वारे किंवा संलेखाद्वारे कबूल करील तेव्हा, अशा बंधपत्राच्या किंवा संलेखाच्या शर्तीचा भंग झाल्यास भरावयाची रक्कम म्हणून त्यात नमूद केलेली संपूर्ण रक्कम, भारतीय संविदा अधिनियम, १८७२ (१८७२ चा ९) याच्या कलम ७४ मध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी, असा भंग झाला असता, ती जणू काही जमीन महसुलाची थकबाकी असावी त्याप्रमाणे त्या व्यक्तीकडून वसूल करता येईल.

१[८५क. या अधिनियमातील कोणत्याही गोष्टीमुळे, कोणत्याही राज्य शासनाला, त्या राज्याकडे निहित नसलेल्या कोणत्याही मालमत्तेच्या संबंधात कोणताही आदेश देण्याचा अगर त्याबाबतीत कोणतीही गोष्ट करण्याचा किंवा केंद्र सरकारच्या किंवा अन्य कोणत्याही राज्य शासनाच्या कोणत्याही अधिकारांना अन्य प्रकारे बाध येईल असे कोणतेही कृत्य संबंधित शासनाच्या संमतीशिवाय करण्याचा प्राधिकार मिळतो असे मानता येणार नाही.]

८६. निरसन व सुधारणा अधिनियम, १९४८ (१९४८ चा २) याचे कलम २ आणि अनुसूची याद्वारे निरसने. निरसित.

अनुसूची निरसन व सुधारणा अधिनियम, १९४८ [(१९४८ चा २) याचे कलम २ आणि अनुसूची याद्वारे निरसित]

१. विधि अनुकूलन आदेश, १९५० द्वारे हे कलम मूळ कलमाऐवजी दाखल करण्यात आले. मूळ कलम हे भारत सरकार (भारतीय विधि अनुकूलन) आदेश, १९३७ द्वारे दाखल करण्यात आले होते.

रस्ते वाहतूक अधिनियम, २००७
(२००७ चा अधिनियम क्रमांक ४१)

(१४ ऑक्टोबर २०१५ रोजी यथाविद्यमान)

[२९ सप्टेंबर, २००७]

सामाईक वाहकांचे नियमन करण्यासाठी, त्यांचे दायित्व मर्यादित करण्यासाठी आणि त्यांच्या स्वतःच्या, त्यांच्या सेवकांच्या किंवा अभिकर्त्यांच्या निष्काळजीपणामुळे किंवा गुन्हेगारी कृत्यांमुळे झालेल्या अशा मालांच्या हानीकरिता किंवा नुकसानीसाठी त्यांचे दायित्व निर्धारित करण्याकरिता त्यांच्याकडे पोचवणी केलेल्या मालांचे मूल्य घोषित करण्यासाठी आणि तत्संबंधित व तदानुषंगिक बाबींकरिता तरतूद करण्यासाठी अधिनियम.

तो, भारतीय गणराज्याच्या अठ्ठावन्नाव्या वर्षी संसदेद्वारे पुढीलप्रमाणे अधिनियमित होवो :—

१. (१) या अधिनियमास, रस्ते वाहतूक अधिनियम, २००७ असे म्हणावे.

संक्षिप्त नाव, व्याप्ती
व प्रारंभ.

(२) तो, जम्मू व काश्मीर राज्य वगळता संपूर्ण भारतास लागू असेल.

(३) तो, केंद्र सरकार, **राजपत्रातील** अधिसूचनेद्वारे नियत करील अशा दिनांकास अंमलात येईल.

२. या अधिनियमात, संदर्भानुसार दुसरा अर्थ अपेक्षित नसेल तर,—

व्याख्या.

(क) “ सामाईक वाहक ” याचा अर्थ, मालाच्या पावती अधीन, मालवाहू वाहनांद्वारे वाहतूक करावयाचा माल गोळा करण्याचा, साठविण्याचा, पाठविण्याचा किंवा वितरित करण्याचा किंवा भेदभाव न करता, सर्व व्यक्तींसाठी रस्त्यावरील यंत्रचालित परिवहनाद्वारे एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी, मालाची भाड्याने वाहतूक करण्याचा व्यवसाय करीत असलेली व्यक्ती, असा असून त्यामध्ये वाहतुकीसाठी एकतर प्रत्यक्षपणे किंवा अप्रत्यक्षपणे एखाद्या व्यक्तीच्या सेवेचा उपयोग करून दस्तऐवज, माल किंवा वस्तू दारोदारी पोहचविण्याचे किंवा असे दस्तऐवज, माल, वस्तू सोबत घेऊन जाण्याचे काम करीत असलेली गुड्स बुकिंग कंपनी, कंत्राटदार, अभिकर्ता, दलाल व कुरियर एजन्सी यांचा समावेश होतो, मात्र यामध्ये शासनाचा समावेश होत नाही ;

(ख) “ माल घेणारा ” याचा अर्थ, माल पाठवण्याच्या टिप्पणीमध्ये माल घेणारा म्हणून नाव असलेली व्यक्ती, असा आहे ;

(ग) “ प्रेषित माल ” याचा अर्थ, ज्याचे वर्णन किंवा तपशील माल पाठवण्याच्या टिप्पणीमध्ये दिलेला असेल असा, माल पाठविणाऱ्याने वाहतुकीसाठी सामाईक वाहकाकडे सोपवलेला दस्तऐवज, माल किंवा वस्तू, असा आहे ;

(घ) “ माल पाठविणारा ” याचा अर्थ, माल पाठवण्याच्या टिप्पणीमध्ये समाविष्ट असलेले दस्तऐवज, माल किंवा वस्तू, त्यांची वाहतूक करण्यासाठी ज्या व्यक्तीद्वारे किंवा ज्या व्यक्तीच्या वतीने सामाईक वाहकाकडे सोपवल्या जातात अशी, माल पाठवण्याच्या टिप्पणीमध्ये माल पाठविणारा म्हणून नाव असलेली व्यक्ती, असा आहे ;

(ङ) “ माल ” यामध्ये,—

(एक) माल एकत्रित करण्यासाठी वापरलेल्या पेट्या (कंटेनर्स), थापटण्या (पॅलेट्स) किंवा परिवहनाच्या तत्सम वस्तू ; आणि

(दोन) प्राणी किंवा पशुधन,

यांचा समावेश होतो ;

(च) “ माल पाठवण्याची टिप्पणी ” याचा अर्थ, कलम ८ अन्वये निष्पादित केलेला दस्तऐवज, असा आहे ;

(छ) “ माल पावती ” याचा अर्थ, कलम ९ अन्वये देण्यात आलेली पावती, असा आहे ;

(ज) “ व्यक्ती ” यामध्ये, सामाईक वाहकाचा व्यवसाय करणाऱ्या व्यक्तीचा कोणताही संघ किंवा निकाय— मग तो विधिसंस्थापित असो किंवा नसो- मार्ग परिवहन बुकिंग कंपनी, कंत्राटदार आणि अभिकर्ता किंवा दलाल यांचा समावेश होतो ;

(झ) “ विहित ” याचा अर्थ, या अधिनियमाअन्वये केलेल्या नियमांद्वारे विहित केलेले, असा आहे ;

(ञ) “ नोंदणी प्राधिकरण ” याचा अर्थ, मोटार वाहन अधिनियम, १९८८ याच्या कलम ६८ अन्वये घटित केलेले

१९८८ चा

५९. राज्य परिवहन प्राधिकरण किंवा प्रादेशिक परिवहन प्राधिकरण, असा आहे ;

भाग बारा—(१७)—८

(ट) “ नोंदणी ” याचा अर्थ, कलम ४ च्या पोटकलम (५) अन्वये केलेली किंवा नूतनीकरण केलेली नोंदणी, असा आहे ;

व्यक्तींनी ३. (१) कोणतीही व्यक्ती, या अधिनियमाच्या प्रारंभानंतर, तिला नोंदणी प्रमाणपत्र देण्यात आलेले नसेल तर, नोंदणीशिवाय सामाईक वाहकाचा व्यवसाय करणार नाही.

सामाईक वाहकाचा व्यवसाय न करणे. (२) जी व्यक्ती, या अधिनियमाच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वी, एकतर पूर्णपणे किंवा अंशतः सामाईक वाहकाचा व्यवसाय करीत असेल अशी कोणतीही व्यक्ती,—

(क) अशा प्रारंभाच्या दिनांकापासून नव्वद दिवसांच्या आत नोंदणीसाठी अर्ज करील ;

(ख) तिने नोंदणीसाठी अर्ज केला नसेल व नोंदणी प्राधिकरणाने नोंदणी प्रमाणपत्र दिलेले नसेल तर, अशा प्रारंभाच्या दिनांकापासून एकशेऐंशी दिवस संपल्यावर, असा व्यवसाय करण्याचे बंद करील.

नोंदणी करण्यासाठी किंवा नूतनीकरण करण्यासाठी अर्ज. ४. (१) सामाईक वाहकाचा व्यवसाय करीत असलेली किंवा करण्याचा इरादा असलेली कोणतीही व्यक्ती, सामाईक वाहकाचा व्यवसाय करण्यासाठी नोंदणी प्रमाणपत्र मिळण्याकरिता किंवा त्याचे नूतनीकरण करण्याकरिता नोंदणी प्राधिकरणाकडे अर्ज करील.

(२) पोटकलम (१) खालील अर्ज, अर्जदार ज्या क्षेत्रात राहत असेल त्या क्षेत्रामध्ये किंवा अर्ज हा मुख्य कार्यालयाकरिता आहे असे नमूद करून त्याच्या व्यवसायाचे प्रमुख ठिकाण ज्या क्षेत्रात असेल त्या क्षेत्रामध्ये अधिकारिता असलेल्या नोंदणी प्राधिकरणाकडे, विहित करण्यात येईल अशा नमुन्यात व अशा रीतीने आणि नोंदणी प्राधिकरणास प्रदेय असेल अशा फीसह करण्यात येईल.

(३) मुख्य कार्यालयाकरिता नोंदणी प्रमाणपत्र देण्याच्या किंवा त्याचे नूतनीकरण करण्याच्या अर्जामध्ये, ज्या राज्यामध्ये कार्यालयाची नोंदणी करावयाची असेल त्या राज्याच्या किंवा संघ राज्यक्षेत्राच्या अधिकारितेच्या बाहेर चालविल्या जाणाऱ्या, कोणताही असल्यास, शाखा कार्यालयाचा तपशील, विहित करण्यात येईल अशा रीतीने व अशा नमुन्यामध्ये अंतर्भूत असेल :

परंतु असे की, शाखा कार्यालय सुरू करण्याच्या किंवा बंद करण्याच्या प्रयोजनासाठीचा अर्ज, मुख्य कार्यालयावर अधिकारिता असलेल्या नोंदणी प्राधिकरणाकडे करण्यात येईल.

(४) नोंदणी प्राधिकरण, नोंदणी प्रमाणपत्र देण्यापूर्वी किंवा त्याचे नूतनीकरण करण्यापूर्वी, अर्जदार, विहित करण्यात येतील अशा शर्तीची परिपूर्ती करीत आहे याची स्वतः खात्री करील.

(५) नोंदणी प्राधिकरण, पोटकलम (२) किंवा पोटकलम (३) अन्वये अर्ज मिळाल्यावर आणि अर्जदार, पोटकलम (४) च्या अटीची परिपूर्ती करीत आहे याची स्वतः खात्री केल्यानंतर, विहित करण्यात येईल अशा नमुन्यातील व अशा शर्तींना अधीन राहून, सामाईक वाहकाचा व्यवसाय चालवण्यासाठी नोंदणी प्रमाणपत्र देऊ शकेल किंवा, यथास्थिति, त्याचे नूतनीकरण करू शकेल :

परंतु असे की, असा अर्ज मिळाल्याच्या दिनांकापासून साठ दिवसांच्या आत, नोंदणी प्राधिकरणाने अर्जदाराला आपले म्हणणे मांडण्याची संधी दिल्याखेरीज व अशा नकाराची कारणे लेखी दिल्याखेरीज, नोंदणी प्रमाणपत्र देण्यासाठीचा किंवा त्याचे नूतनीकरण करण्यासाठीचा कोणताही अर्ज, नोंदणी प्राधिकरणाद्वारे नाकारला जाणार नाही :

परंतु आणखी असे की, जर असा नकार, अर्जाच्या दिनांकापासून साठ दिवसांच्या आत कळविण्यात आला नसेल तर, नोंदणी प्राधिकरण, आणखी तीस दिवसांच्या कालावधीमध्ये नोंदणी प्रमाणपत्र देईल किंवा त्याचे नूतनीकरण करील.

(६) पोटकलम (५) अन्वये दिलेल्या किंवा नूतनीकरण केलेल्या नोंदणी प्रमाणपत्रामध्ये, विविध राज्यांमध्ये व संघ राज्यक्षेत्रांमध्ये चालविल्या जाणाऱ्या शाखा कार्यालयांचा तपशील अंतर्भूत असेल आणि असे प्रमाणपत्र, ते दिल्याच्या, किंवा, यथास्थिति, त्याचे नूतनीकरण केल्याच्या दिनांकापासून दहा वर्षांच्या कालावधीसाठी वैध असेल :

परंतु असे की, पोटकलम (३) मध्ये निर्देशिलेल्या शाखा कार्यालयांच्या संबंधातील नोंदणीच्या बाबतीत, अशा नोंदणीची वैधता, मुख्य कार्यालयाच्या संबंधात दिलेल्या नोंदणीच्या वैधतेशी निर्बंधित असेल.

(७) नोंदणी प्रमाणपत्रधारक,—

(क) विहित करण्यात येईल अशा नमुन्यात व अशा रीतीने एक नोंदवही ठेवील ;

(ख) नोंदणी प्रमाणपत्रामध्ये नमूद केलेले मुख्य कार्यालय स्थलांतरित करण्यासाठी, नोंदणी प्रमाणपत्र दिलेल्या नोंदणी प्राधिकरणाकडे अर्ज सादर करील :

परंतु असे की, असे नोंदणी प्राधिकरण, असा अर्ज मिळाल्याच्या दिनांकापासून तीस दिवसांच्या आत, मुख्य कार्यालयाचे स्थलांतर करण्यासाठी परवानगी देईल किंवा नाकारील आणि नोंदणी प्राधिकरणाने अर्जदाराला आपले म्हणणे मांडण्याची संधी दिल्याखेरीज व अशा नाकाराची कारणे लेखी दिल्याखेरीज मुख्य कार्यालयाचे स्थलांतर करण्यासाठीचा कोणताही अर्ज नाकारण्यात येणार नाही :

परंतु आणखी असे की, जर नोंदणी प्राधिकरणाने तीस दिवसांच्या आत, एकतर परवानगी दिली नसेल किंवा नाकारली नसेल त्याबाबतीत, स्थलांतर करण्यासाठी परवानगी देण्यात आली असल्याचे मानण्यात येईल ;

(ग) प्रत्येक वर्षी ३१ मार्च नंतर, एकशेवीस दिवसांच्या आत, विहित करण्यात येईल अशी माहिती व विवरणपत्र, मुख्य कार्यालय ज्याच्या अधिकारितेखाली असेल त्या नोंदणी प्राधिकरणाकडे आणि रस्ते परिवहन व महामार्ग यांच्याशी संबंधित असलेल्या केंद्र सरकारच्या मंत्रालयाच्या किंवा विभागाच्या परिवहन संशोधन शाखेकडे सादर करील ;

(घ) त्याच्या किंवा त्यांच्या मुख्य कार्यालयातील आणि कोणत्याही असल्यास, प्रत्येक शाखा कार्यालयातील ठळक जागी, मूळ नोंदणी प्रमाणपत्र किंवा संबंधित नोंदणी प्राधिकाऱ्याने, लेख प्रमाणकाने किंवा केंद्र किंवा राज्य शासनाच्या राजपत्रित अधिकाऱ्याने साक्षात्कृत केलेली त्याची प्रमाणित प्रत लावील.

(८) सामाईक वाहक, ज्याचा नोंदणी क्रमांक माल पाठविण्याच्या टिप्पणीमध्ये किंवा मालाच्या पावतीमध्ये नमूद केलेला आहे अशा नोंदणी प्रमाणपत्रात नमूद केलेल्या वाहनाच्या एकूण वजनापेक्षा जास्त भार मोटार वाहनात भरणार नाही, आणि सामाईक वाहक, अशा वाहनात, वाहनाच्या एकूण वजनापेक्षा जास्त भार भरण्यास परवानगी देणार नाही.

५. (१) नोंदणी प्रमाणपत्रधारकाने, कलम ४ च्या पोटकलम (७) च्या कोणत्याही तरतुदींचे पालन करण्यात कसूर केली आहे याबाबत नोंदणी प्राधिकरणाची खात्री पटली असेल तर ते, तीस दिवसांच्या कालावधीत दोष निरसन करण्यासाठी, नोंदणी प्रमाणपत्रधारकाला, नोंदणीकृत डाकेने किंवा इलेक्ट्रॉनिक माध्यमाद्वारे किंवा कोणत्याही पडताळणीयोग्य साधनांद्वारे नोटीस देऊ शकेल आणि अशा धारकाने तसे करण्यास कसूर केल्यास, ते, चौकशी पूर्ण झाल्यावर, नोंदणी प्रमाणपत्र रद्द करू शकेल.

नोंदणीचे निलंबन
किंवा ती रद्द
करणे.

(२) जर माल पाठविणाऱ्यांकडून सामाईक वाहकाच्याविरुद्ध नोंदणी प्राधिकरणाला,—

(एक) मालांची पावती न देणे ;

(दोन) माल पाठविणाऱ्याने किंवा माल घेणाऱ्याने विचारणा केली असेल तेव्हा, मार्गस्थ असलेल्या मालाचा ठावठिकाणा उघड न करणे; किंवा

(तीन) वैध कारणांशिवाय पोचवणी करण्याचा माल अडवून ठेवणे; किंवा

(चार) माल पाठविणारा व माल घेणारा यांच्यामध्ये याअगोदर उघड न केल्या गेलेल्या किंवा मान्य न केलेल्या गैरवाजवी अतिरिक्त खर्चाची, पोचवणीच्या वेळी, मागणी करणे; किंवा

(पाच) मान्य केलेल्या व प्रदेय असलेल्या खर्चाचे मालमोटारीच्या मालकांना प्रदान न करणे,

याबाबत तक्रार प्राप्त झाली असेल तर, ते नोंदणी प्रमाणपत्रधारकाला तीस दिवसांच्या कालावधीत त्याचे दोष निरसन करण्यासाठी नोंदणीकृत डाकेने किंवा इलेक्ट्रॉनिक माध्यमाद्वारे किंवा इतर कोणत्याही पडताळणीयोग्य साधनांद्वारे नोटीस देऊ शकेल आणि अशा धारकाने, तसे करण्यात कसूर केल्यास, ते, त्याची चौकशी पूर्ण झाल्यावर, नियमान्वये विहित करण्यात येईल अशा कालावधीसाठी नोंदणी प्रमाणपत्र रद्द करू शकेल.

१९८८ चा (३) जर, नोंदणी प्राधिकरणाला किंवा मोटार वाहन अधिनियम, १९८८ याअन्वये अशाप्रकारे प्राधिकृत केलेल्या इतर ५९. कोणत्याही प्राधिकरणाला, कलम ४ च्या पोटकलम (८) च्या तरतुदीचा भंग केल्याबाबतचा पुरावा मिळाला असेल तर, ते यथास्थिति, माल वाहनाच्या चालकावर किंवा मालकावर किंवा माल पाठविणाऱ्यावर अशी शास्ती याअगोदर लादण्यात आली होती व त्यांच्याकडून ती वसूल करण्यात आली होती अशी वस्तुस्थिती असली तरीसुद्धा, मोटार वाहन अधिनियम, १९८८ याच्या कलम १९४ अन्वये विहित केलेली शास्ती सामाईक वाहकावर लादण्यास सक्षम असेल.

(४) नोंदणी प्रमाणपत्रधारकाला चौकशीमध्ये आपले म्हणणे मांडण्याची संधी दिल्याखेरीज व नोंदणी प्राधिकरणाने अशा कारवाईची कारणे लेखी दिल्याखेरीज, पोटकलमे (१) व (२) यांअन्वये नोंदणी प्रमाणपत्र रद्द करण्याची कोणतीही कारवाई हाती घेण्यात येणार नाही.

(५) सामाईक वाहकाचे मुख्य कार्यालय ज्याच्या अधिकारिते असेल ते नोंदणी प्राधिकरण, पोटकलमे (१) व (२) अन्वये कारवाई करण्यास सक्षम असेल आणि उक्त पोटकलमअन्वये भंग केल्याबाबतची माहिती ज्याला मिळाली असेल किंवा ज्याला तक्रारी मिळाल्या असतील असे इतर कोणतेही नोंदणी प्राधिकरण, मुख्य कार्यालयावर अधिकारिता असलेल्या नोंदणी प्राधिकरणाला अशी बाब कळवील.

(६) जेव्हा नोंदणी प्रमाणपत्र रद्द केले असेल तेव्हा, नोंदणी प्रमाणपत्रधारक, तीस दिवसांच्या कालावधीत, नोंदणी प्रमाणपत्र, नोंदणी प्राधिकरणाला परत करील आणि नोंदणी प्रमाणपत्र रद्द करण्यापूर्वी, कोणत्याही माल पाठविणाऱ्याकडून सामाईक वाहकाने अगोदर स्वीकारलेल्या प्रेषित मालाच्या बाबतीतील पोचवणी व व्यवहार पूर्ण करणे हे नोंदणी प्रमाणपत्रधारकाचे अवश्यकर्तव्य असेल.

(७) नोंदणी प्रमाणपत्रधारकाला, ज्याने नोंदणी केलेली असेल त्या नोंदणी प्राधिकरणाकडे, कोणत्याही वेळी, प्रमाणपत्र परत करता येईल आणि अशा प्रकारे ते परत केल्यावर, नोंदणी प्राधिकरण, नोंदणी प्रमाणपत्रधारकाच्याविरुद्ध कोणतेही दायित्व शिल्लक नाही व जर त्याला जबाबदार धरण्यात आले असेल तर, तो अशा दायित्वाची परिपूर्तता करील असे प्रतिज्ञापत्र त्याच्याकडून मिळाल्यानंतर, नोंदणी प्रमाणपत्र रद्द करील:

परंतु असे की, जर शाखा कार्यालयाच्या बाबतीत, प्रमाणपत्र परत करण्यात आले असेल तर, शाखा कार्यालयाच्या बाबतीतील पृष्ठांकन, नोंदणी प्रमाणपत्रातून वगळण्यात येईल आणि अशी वगळणूक, मुख्य कार्यालयावर अधिकारिता असलेल्या नोंदणी प्राधिकरणाद्वारे विहित करण्यात येईल अशा इतर प्राधिकरणाकडे अधिसूचित करण्यात येईल.

अपील ६. (१) या अधिनियमान्वये, नोंदणी प्रमाणपत्र देण्यास किंवा त्याचे नूतनीकरण करण्यास नकार देणाऱ्या किंवा नोंदणी निलंबित करणाऱ्या किंवा रद्द करणाऱ्या नोंदणी प्राधिकरणाच्या आदेशामुळे व्यथित झालेल्या कोणत्याही व्यक्तीला, अशा आदेशाच्या दिनांकापासून साठ दिवसांच्या आत, मोटार वाहन अधिनियम, १९८८ याच्या कलम ८९ च्या पोटकलम (२) १९८८ चा अन्वये घटित केलेल्या राज्य परिवहन अपील न्यायाधिकरणाकडे अपील करता येईल. ५९.

(२) पोटकलम (१) अन्वये अपील, नोंदणी प्राधिकरणाच्या आदेशाच्या आक्षेपाची कारणे नमूद करून ज्ञापनाच्या नमुन्यात दोन प्रतींमध्ये करण्यात येईल आणि त्यासोबत विहित करण्यात येईल अशी फी देण्यात येईल.

(३) पोटकलमे (१) व (२) च्या तरतुदींना बाध येऊ न देता, अपिलाच्या संबंधात, या अधिनियमाच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वी अंमलात असलेल्या मोटार वाहन अधिनियम, १९८८ याच्या कलम ८९ ची पोटकलमे (१) व (२) च्या तरतुदी, त्यातील १९८८ चा “परवाना” या शब्दाच्या कोणत्याही निर्देशाचा, “नोंदणी” असा निर्देश म्हणून अन्वयार्थ लावण्यात येईल या फेरबदलास ५९. अधीन राहून, उपरोक्त तरतुदी ह्या जणू काही या अधिनियमाद्वारे अधिनियमित केल्या होत्या असे समजून शक्य होईल तेथवर, प्रत्येक अपिलास लागू असतील.

वार्षिक विवरण ७. राज्य परिवहन प्राधिकरण, प्रत्येक राज्याच्या किंवा संघ राज्यक्षेत्राच्या बाबतीत, कलम ४ च्या पोटकलम (७) च्या सादर करणे. खंड (ग) अन्वये विनिर्दिष्ट केल्याप्रमाणे नोंदणी धारकांकडून प्राप्त झालेल्या विवरणांच्या आधारे, त्या राज्यातील किंवा, यथास्थिति, संघ राज्यक्षेत्रातील सामाईक वाहकांनी वाहतूक केलेल्या मालांचे तपशील देणारे एकत्रीकृत वार्षिक विवरण, मार्ग परिवहन व महामार्ग यांच्याशी संबंधित असलेल्या केंद्र सरकारच्या मंत्रालयाकडे किंवा विभागाकडे दरवर्षी सादर करील.

माल पाठविण्याची टिप्पणी. ८. (१) प्रत्येक माल पाठविणारा, विहित करण्यात येईल अशा नमुन्यात व अशा रीतीने, माल पाठवण्याची टिप्पणी निष्पादित करील, तिच्यामध्ये पाठविलेल्या मालाचे मूल्य आणि घातक किंवा धोकादायक स्वरूपाच्या मालाविषयीच्या प्रतिज्ञापत्राचा अंतर्भाव असेल.

(२) माल पाठवण्याच्या टिप्पणीमध्ये त्याने सादर केलेल्या तपशिलाच्या अचूकतेसाठी माल पाठविणारा जबाबदार असेल.

(३) माल पाठवण्याच्या टिप्पणीच्या तपशिलातील चुकीमुळे किंवा अपूर्णतेमुळे सामाईक वाहकाला सोसाव्या लागलेल्या कोणत्याही नुकसानीबद्दल माल पाठविणारा सामाईक वाहकाची क्षतिपूर्ती करील.

माल पावती. ९. (१) सामाईक वाहक,—

(क) जेव्हा माल पाठविणाऱ्याने माल भरावयाचा असेल त्याबाबतीत, असा भरणा पूर्ण झाल्यावर; किंवा

(ख) इतर कोणत्याही बाबतीत, त्याने माल स्वीकारल्यावर, विहित करण्यात येईल अशा रीतीने व अशा नमुन्यात माल पावती देईल.

(२) मालाची पावती तीन प्रतींमध्ये देण्यात येईल व मूळ पावती माल पाठविणाऱ्याला देण्यात येईल.

(३) माल पावती ही, मालाचे वजन किंवा माप व इतर तपशील आणि त्यामध्ये नमूद केलेल्या पुडक्यांची संख्या यांचा प्रथमदर्शनी पुरावा असेल.

(४) माल पावतीमध्ये, कलम १० किंवा कलम ११ अन्वये दायित्वाबाबत सामाईक वाहकाच्या हमीचा समावेश असेल.

१०. (१) कोणत्याही पाठविलेल्या मालाच्या हानीबद्दल किंवा नुकसानीबद्दल सामाईक वाहकाचे दायित्व हे, जर माल पाठविणाऱ्याने किंवा याबाबतीत यथोचितरीत्या प्राधिकृत केलेल्या कोणत्याही व्यक्तीने, कलम ११ अन्वये सामाईक वाहकाने निश्चित केलेल्या उच्च जोखीम दराने प्रदान करण्याची स्पष्टपणे हमी दिलेली नसेल तर, मालाचे मूल्य, वाहणावळ व स्वरूप, पाठविलेल्या मालातील दस्तऐवज किंवा वस्तू विचारात घेऊन विहित करण्यात येईल अशा रकमेच्या मर्यादेत असेल.

सामाईक वाहकाचे दायित्व.

(२) माल पाठविणारा व सामाईक वाहक यांच्याद्वारे किंवा त्यांच्यामध्ये परस्परांत मान्य करण्यात येईल आणि अशा पाठविलेल्या मालाची परिणामस्वरूप हानी किंवा नुकसान यांसह माल पाठवण्याच्या टिप्पणीमध्ये, विशेषकरून तरतूद करण्यात येईल अशा कालावधीपर्यंतच्या कोणत्याही विलंबाच्या बाबतीत सामाईक वाहकाचे दायित्व हे, जेव्हा पाठविलेला माल अशा वाहकाच्या ताब्यात होता त्यावेळी अशी हानी, नुकसान किंवा विलंब घडून आला असेल त्याबाबतीत, वाहणावळ आकारांच्या मर्यादेत असेल :

परंतु असे की, माल पाठवण्याच्या टिप्पणीमध्ये अशा प्रकारे मान्य केलेल्या कालावधीनंतर, नुकसानभरपाई ही, पोटकलम (१) किंवा कलम ११ नुसार प्रदेय असेल :

परंतु आणखी असे की, पाठविलेल्या मालाची अशी हानी किंवा नुकसान किंवा त्याच्या पोचवणीतील विलंब हा, त्याच्या किंवा त्याच्या नोकरांच्या किंवा त्याच्या अभिकर्त्यांच्या दोषामुळे किंवा निष्काळजीपणामुळे घडून आलेला नाही हे सामाईक वाहकाने सिद्ध केले तर, असा सामाईक वाहक दायी असणार नाही.

११. प्रत्येक सामाईक वाहकाला, तो निश्चित करील अशा आकारणी दराने, विशिष्ट पाठविलेल्या मालाची वाहतूक करताना, त्याने हमी दिलेल्या उच्च जोखीमासाठी, प्रदान करण्यास भाग पाडता येईल आणि तदनुसार, माल पाठविणाऱ्या बरोबर मान्य करण्यात येईल अशा अटीनुसार त्याचे दायित्व असेल :

उच्च जोखीम दराने पाठविलेल्या मालाची वाहतूक करण्यासाठी सामाईक वाहकाने निश्चित करावयाचे आकारणी दर.

परंतु असे की, अशा वाहकास आकारणीच्या सामान्य दरापेक्षा उच्च दराने प्रदानाची मागणी करण्यास हक्कदार होण्यासाठी, त्याने, तो जेथे सामाईक वाहकाचा व्यवसाय करित असेल त्या ठिकाणी किंवा जागी आकारणीच्या उच्च दराची इंग्रजी भाषेतील व राज्याच्या स्थानिक भाषेतील छापील किंवा लेखी नोटीस प्रदर्शित केली पाहिजे.

१२. (१) जेव्हा अशी हानी किंवा नुकसान हे सामाईक वाहकाच्या किंवा त्यांच्या कोणत्याही नोकरांच्या किंवा अभिकर्त्यांच्या कोणत्याही गुन्हेगारी कृत्यामुळे झालेले असेल तेव्हा, प्रत्येक सामाईक वाहक हा, माल पाठवण्याच्या टिप्पणीनुसार कोणत्याही पाठविलेल्या मालाची हानी किंवा नुकसान यांसाठी माल पाठविणाऱ्यास दायी असेल.

सामाईक वाहकाचे दायित्व भारमुक्त मर्यादित करणाऱ्या शर्ती.

(२) पाठविलेल्या मालाची हानी, नुकसान किंवा ना-पोचवणी यांसाठी, सामाईक वाहकाच्याविरुद्ध दाखल केलेल्या कोणत्याही दाव्यामध्ये, अशी हानी, नुकसान किंवा ना पोचवणी हे, सामाईक वाहक, किंवा त्याचे कोणतेही नोकर किंवा अभिकर्ते यांच्या निष्काळजीपणामुळे किंवा गुन्हेगारी कृत्यामुळे झालेले होते हे सिद्ध करणे वादीसाठी आवश्यक असणार नाही.

(३) जेव्हा कोणताही पाठविलेला माल, एखाद्या सक्षम प्राधिकाऱ्याने तपासणीसाठी किंवा छाननीसाठी ताब्यात घेतलेला असेल आणि अशी तपासणी किंवा छाननी केल्यावर, तो विवक्षित मनाई केलेला माल असल्याचे किंवा ज्यावरील देय कर भरलेला नव्हता किंवा अपुरा भरला होता असा माल, माल पाठविणाऱ्याने सामाईक वाहकाकडे सोपविलेला असून माल पाठवण्याच्या टिप्पणीमध्ये त्याचे वर्णन करण्यात आलेले नसल्याचे आढळून आले असेल त्याबाबतीत, अशा तपासणीचा किंवा छाननीचा खर्च, माल पाठविणाऱ्याकडून सोसण्यात येईल आणि तपासणीसाठी किंवा छाननीसाठी पाठविलेला माल अशा प्रकारे ताब्यात घेतल्यामुळे झालेल्या कोणत्याही हानीसाठी, नुकसानीसाठी किंवा न्हासासाठी सामाईक वाहक दायी असणार नाही :

परंतु असे की, माल पाठवण्याच्या टिप्पणीमधील मालाचे असे चुकीचे वर्णन माल पाठविणाऱ्याकडून मिळाले होते हे सिद्ध करण्याची जबाबदारी, सामाईक वाहकाची असेल.

स्पष्टीकरण.— या कलमाच्या प्रयोजनार्थ, “सक्षम प्राधिकारी” याचा अर्थ, त्या कायद्याच्या तरतुदींच्या अनुपालनाची सुनिश्चिती करण्यासाठी त्या त्या वेळी अंमलात असलेल्या कोणत्याही कायद्याद्वारे किंवा कायद्यान्वये मालाची तपासणी करण्यासाठी किंवा छाननी करण्यासाठी ज्याला अधिकार प्रदान केलेला आहे अशी कोणतीही व्यक्ती किंवा प्राधिकारी, असा आहे.

१३. (१) मानवी जीवितास घातक किंवा धोकादायक स्वरूपाच्या असलेल्या कोणत्याही मालाची, विहित करण्यात येईल अशा कार्यपद्धतीनुसार व अशा उपाययोजनांचे पालन केल्यानंतर असेल त्याखेरीज, सामाईक वाहकाकडून वाहतूक केली जाणार नाही.

मानवी जीवितास घातक किंवा धोकादायक स्वरूपाच्या असलेल्या मालाची वाहतूक करण्यासाठी तरतूद.

(२) केंद्र सरकारला, याबाबतीत केलेल्या नियमांद्वारे, मानवी जीवितास घातक किंवा धोकादायक स्वरूपाचा असलेला माल आणि त्याची वाहतूक करताना, मोटार वाहन किंवा असा माल यांमध्ये किंवा त्यांवर लावावयाची किंवा दर्शवावयाची खुणचिह्ने किंवा खुणचिह्नांचे प्रवर्ग विनिर्दिष्ट करता येतील.

(३) त्या त्या वेळी अंमलात असलेल्या इतर कोणत्याही कायद्यामध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी, प्रत्येक सामाईक वाहक, मानवी जीवितास घातक किंवा धोकादायक स्वरूपाच्या असलेल्या मालाचा अंतर्भाव असणाऱ्या कोणत्याही मालाची वाहतूक सुरू करण्यापूर्वी, जर अपघात घडला, एखाद्या व्यक्तीचा मृत्यू झाला किंवा त्यास इजा झाली किंवा कोणत्याही मालमत्तेचे किंवा पाठविलेल्या मालाचे नुकसान झाले तर, अनुतोषाची तरतूद असणाऱ्या अशा मालाच्या संबंधातील एखाद्या विमा करारान्वये पाठविलेला माल, एका किंवा अधिक विमा पॉलिसीद्वारे संरक्षित केलेला असल्याची छाननी व सुनिश्चिती करील.

विवक्षित प्रवर्गातील मालांच्या वाहतुकीस मनाई करण्याचा केंद्र सरकारचा अधिकार.

१४. केंद्र सरकारला, राजपत्रातील अधिसूचनेद्वारे, सामाईक वाहकाकडून ज्याची वाहतूक करण्यात येणार नाही असा माल किंवा मालाचा वर्ग किंवा मालाचे वर्ग, जनहितार्थ, विनिर्दिष्ट करता येतील.

माल घेणाऱ्याने कसूर केल्याच्या बाबतीत सामाईक वाहकाचा अधिकार.

१५. (१) जर सामाईक वाहकाने दिलेल्या नोटीशीच्या दिनांकापासून तीस दिवसांच्या कालावधीत, पाठविलेल्या कोणत्याही मालाची पोचवणी घेण्यास माल घेणाऱ्याने कसूर केली तर, अशी माल पाठवणी बेवारस असल्याचे मानता येईल :

परंतु असे की, पाठविलेल्या नाशवंत मालाच्या बाबतीत, तीस दिवसांच्या कालावधी लागू होणार नाही आणि नोटीस बजावल्यावर चोवीस तासांच्या कालावधीनंतर किंवा सामाईक वाहक व माल पाठविणारा यांच्याद्वारे व त्यांच्यामध्ये परस्परांत मान्य करण्यात येईल अशा अल्प कालावधीनंतर पाठविलेला माल, बेवारस असल्याचे मानण्यात येईल.

(२) पोटकलम (१) अन्वये पाठविलेल्या बेवारस मालाच्या बाबतीत, सामाईक वाहकाला,—

(क) जर असा पाठविलेला माल नाशवंत स्वरूपाचा असेल तर, पाठविलेला माल विकण्याचा अधिकार असेल ; किंवा

(ख) जर असा पाठविलेला माल नाशवंत स्वरूपाचा नसेल तर, नोटीस मिळाल्याच्या दिनांकापासून पंधरा दिवसांच्या कालावधीत माल हलविण्यास फर्मावणारी नोटीस, माल घेणाऱ्यावर किंवा जर माल घेणारा उपलब्ध नसेल तर, माल पाठविणाऱ्यावर बजावण्याची व्यवस्था करता येईल आणि नोटीशीचे अनुपालन करण्यात कसूर केल्यास, माल घेणाऱ्यास, किंवा यथास्थिति, माल पाठविणाऱ्यास आणखी कोणतीही नोटीस न पाठवता, सामाईक वाहकास, पाठविलेल्या अशा मालाची विक्री करण्याचा अधिकार असेल.

(३) सामाईक वाहक, पोटकलम (२) अन्वये प्राप्त झालेल्या विक्रीच्या उत्पन्नातून, विक्रीसाठी केलेल्या खर्चासह वाहणावळ, साठवण व येणे असलेला इतर आकार यांच्या रकमेइतकी रक्कम ठेवून घेईल आणि अशा विक्रीच्या उत्पन्नातील कोणतीही असल्यास, शिल्लक राहिलेली रक्कम, माल घेणाऱ्यास किंवा, यथास्थिति, माल पाठविणाऱ्यास परत करण्यात येईल.

(४) सामाईक वाहक व माल पाठविणारा यांच्यामध्ये अन्यथा मान्य करण्यात आले नसेल तर, सामाईक वाहक, माल घेणाऱ्याने पोचवणी घेण्याच्या वेळी, सामाईक वाहकास देय असलेली वाहनावळ व इतर आकार यांचे प्रदान करण्यास कसूर केल्यास, अशा प्रसंगी, त्याला येणे असलेली रक्कम वसूल करण्यासाठी, पाठविलेला माल अंशतः किंवा पूर्णतः ठेवून घेण्यास किंवा त्याची विल्हेवाट लावण्यास हक्कदार असेल.

दावा दाखल करण्याची नोटीस.

१६. दावा किंवा इतर कायदेशीर कार्यवाही दाखल करण्यापूर्वी व माल पाठविणाऱ्याने पाठविलेल्या मालाची बुर्कींग केल्याच्या दिनांकापासून एकशेऐंशी दिवसांच्या आत, पाठविलेल्या मालांची हानी किंवा नुकसान झाल्याची लेखी नोटीस सामाईक वाहकावर बजावल्याशिवाय, पाठविलेल्या मालाची कोणतीही हानी किंवा नुकसान याबद्दल सामाईक वाहकाविरुद्ध कोणताही दावा किंवा इतर कायदेशीर कार्यवाही दाखल करता येणार नाही.

सामाईक वाहकाची सर्वसाधारण जबाबदारी.

१७. या अधिनियमात अन्यथा तरतूद केली असेल त्याव्यतिरिक्त, सामाईक वाहक, पुढील कारणांखेरीज, इतर कोणत्याही कारणांमुळे, वाहतुकीसाठी त्याच्याकडे सोपविलेल्या कोणत्याही पाठविलेल्या मालाची, मार्गस्थ असताना होणारी हानी, विनाश, नुकसान किंवा न्हास किंवा त्याची पोचवणी न करणे याबद्दल जबाबदार असेल :—

(क) दैवी आपत्ती;

(ख) युद्ध परिस्थिती किंवा सार्वजनिक शत्रुत्व;

(ग) दंगली व नागरी विक्षोभ;

(घ) वैध आदेशिकेनुसार अटक, अटकावणी किंवा जप्ती;

(ङ) केंद्र सरकारने किंवा एखाद्या राज्य शासनाने किंवा याबाबतीत केंद्र सरकारने किंवा राज्य शासनाने प्राधिकृत केलेल्या, केंद्र सरकारच्या किंवा एखाद्या राज्य शासनाच्या दुय्यम अधिकाऱ्याने किंवा प्राधिकाऱ्याने काढलेला आदेश किंवा केलेला निर्बंध किंवा मनाई :

परंतु असे की, जर सामाईक वाहकाने, पाठविलेल्या मालाची वाहतूक करताना, योग्य कार्यासक्ती दाखवली असती व काळजी घेतली असती तर सामाईक वाहकाला अशी हानी, विनाश, नुकसान किंवा न्हास किंवा पोचवणी न करणे टाळता येऊ शकले असते अशा बाबतीत, पाठविलेल्या मालाची हानी, विनाश, नुकसान, न्हास किंवा पोचवणी न करणे याबद्दल सामाईक वाहकास, त्याच्या जबाबदारीतून मुक्त करण्यात येणार नाही.

१८. (१) जो कोणी, कलम ३ व कलम १३ च्या तरतुदींचे किंवा कलम १४ अन्वये काढलेल्या अधिसूचनेचे उल्लंघन करील तो, पहिल्या अपराधासाठी, पाच हजार रुपयांपर्यंत असू शकेल इतक्या द्रव्यदंडाच्या शिक्षेस आणि दुसऱ्या किंवा त्यानंतरच्या अपराधासाठी, दहा हजार रुपयांपर्यंत असू शकेल इतक्या द्रव्यदंडाच्या शिक्षेस पात्र असेल.

(२) जर या अधिनियमाखालील अपराध करणारी व्यक्ती ही, एखादी कंपनी असेल तर, अपराध घडला त्यावेळी, जी व्यक्ती कंपनीची प्रभारी होती व कंपनीचे कामकाज चालविण्यासाठी कंपनीला जबाबदार होती अशी प्रत्येक व्यक्ती, तसेच कंपनी ही, अपराधाबद्दल दोषी असल्याचे मानण्यात येईल आणि त्याच्याविरुद्ध कार्यवाही केली जाण्यास व त्यानुसार शिक्षा मिळण्यास पात्र असेल :

परंतु असे की, जर अशा कोणत्याही व्यक्तीने, अपराध आपल्या नकळत घडला होता किंवा असा अपराध घडू नये म्हणून आपण, योग्य ती सर्व कार्यासक्ती दाखविली होती असे सिद्ध केले तर, या पोटकलमात अंतर्भूत असलेल्या कोणत्याही गोष्टीमुळे, ती कोणत्याही शिक्षेस पात्र ठरणार नाही.

(३) पोटकलम (१) मध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी, या अधिनियमाखालील कोणताही अपराध एखाद्या कंपनीने केला असेल आणि असा अपराध, कंपनीचा कोणताही संचालक, व्यवस्थापक, सचिव किंवा इतर अधिकारी यांच्या संमतीने किंवा मूकसंमतीने करण्यात आला आहे, किंवा त्याने केलेल्या कोणत्याही हलगर्जीपणाशी त्या अपराधाचा संबंध जोडता येण्यासारखा आहे असे सिद्ध करण्यात आले तर, असा संचालक, व्यवस्थापक, सचिव किंवा इतर अधिकारी, यांच्याविरुद्ध कार्यवाही केली जाण्यास व त्यानुसार शिक्षा मिळण्यास पात्र असेल.

स्पष्टीकरण.—या कलमाच्या प्रयोजनार्थ,—

(क) “कंपनी” याचा अर्थ, कोणताही निगम निकाय असा असून त्यामध्ये एखादी भागीदारी संस्था किंवा व्यक्तींचा इतर संघ यांचा समावेश होतो; आणि

(ख) एखाद्या भागीदारी संस्थेच्या संबंधात, “संचालक” याचा अर्थ, भागीदारी संस्थेतील भागीदार, असा आहे.

१९. (१) खटला दाखल करण्यापूर्वी किंवा दाखल केल्यानंतर कलम १८ खाली घडलेला कोणताही अपराध, राज्य शासन, राजपत्रातील अधिसूचनेद्वारे विनिर्दिष्ट करील अशा अधिकाऱ्यांकडून किंवा प्राधिकाऱ्यांकडून व अशा रकमेसाठी आपसात मिटविण्यात येईल.

(२) जेव्हा एखादा अपराध पोटकलम (१) खाली आपसात मिटविण्यात आला असेल तेव्हा, अपराध्यास दोषमुक्त करण्यात येईल आणि अशा अपराधाच्या संबंधात, त्याच्याविरुद्ध आणखी कोणतीही कार्यवाही केली जाणार नाही.

२०. (१) केंद्र सरकारला, या अधिनियमाच्या तरतुदी अंमलात आणण्यासाठी, राजपत्रातील अधिसूचनेद्वारे नियम करता येतील.

(२) विशेषकरून आणि पूर्वगामी अधिकाराच्या सर्वसाधारणतेस बाध येऊ न देता, अशा नियमांमध्ये पुढीलपैकी सर्व किंवा त्यापैकी कोणत्याही बाबींसाठी तरतूद करता येईल :—

(क) कलम ४ ची पोटकलमे (२) व (३) यांअन्वये, मुख्य कार्यालयासाठी किंवा शाखा कार्यालयांसाठी नोंदणी प्रमाणपत्र देण्याच्या किंवा त्याचे नूतनीकरण करण्याच्या अर्जाचा नमुना व तो करण्याची रीत आणि त्याचे शुल्क ;

(ख) कलम ४ च्या पोटकलम (४) च्या खंड (घ) अन्वये, अर्जदाराने पूर्ण करण्याची आवश्यकता असलेल्या अर्हतेच्या इतर शर्ती ;

(ग) कलम ४ च्या पोटकलम (५) अन्वये ज्या नमुन्यात व ज्या शर्तीस अधीन राहून, नोंदणी प्रमाणपत्र देण्यात येईल किंवा त्याचे नूतनीकरण करण्यात येईल तो नमुना व त्या शर्ती ;

(घ) कलम ४ च्या पोटकलम (७) च्या खंड (क) अन्वये नोंदवहीचा नमुना व ती ठेवण्याची रीत ;

(ड) कलम ४ च्या पोटकलम (७) च्या खंड (ग) अन्वये जी माहिती व जे विवरण, नोंदणी प्राधिकरणाकडे व परिवहन संशोधन कक्षाकडे सादर करता येईल ती माहिती व ते विवरण ;

(च) कलम ६ च्या पोटकलम (२) अन्वये, अपील अर्ज सादर करण्याचे शुल्क ;

नोंदणी न करणे,
घातक किंवा
धोकादायक
स्वरूपाच्या मालाची
किंवा मनाई
केलेल्या मालाची
वाहतूक करणे
यासंबंधात
उल्लंघन
केल्याबद्दल शिक्षा.

अपराध आपसात
मिटवणे.

नियम करण्याचा
अधिकार.

(छ) कलम ८ च्या पोटकलम (१) अन्वये, माल पाठविणाऱ्याद्वारे ज्या नमुन्यात व ज्या रीतीने माल पाठवण्याची टिप्पणी निष्पादित करण्यात येईल तो नमुना व ती रीत ;

(ज) कलम ९ च्या पोटकलम (१) अन्वये, सामाईक वाहक, ज्या नमुन्यात व ज्या रीतीने माल पावती देईल तो नमुना व ती रीत ;

(झ) कलम १० च्या पोटकलम (१) अन्वये, कोणत्याही पाठविलेल्या मालाची हानी, किंवा नुकसान यासाठी सामाईक वाहकाचे दायित्व ;

(ञ) कलम १३ च्या पोटकलम (१) अन्वये, घातक व धोकादायक स्वरूपाच्या मालाची वाहतूक करण्यासाठी अनुसरावयाची कार्यपद्धती व करावयाच्या उपाययोजना ;

(ट) कलम १३ च्या पोटकलम (२) अन्वये, मानवी जीवितास घातक किंवा धोकादायक स्वरूपाच्या असलेल्या मालाचा किंवा त्याची वाहतूक करताना, मोटार वाहनामध्ये किंवा त्यावर, किंवा अशा मालावर सोबत लावावयाची किंवा दर्शवावयाची खुणचिह्नी किंवा खुणचिह्नांचे प्रवर्ग यांबाबतचा विनिर्देश ;

(ठ) विहित करण्याची आवश्यकता असेल किंवा विहित करण्यात येईल अशी इतर कोणतीही बाब.

(३) या कलमाअन्वये केलेला प्रत्येक नियम आणि कलम १४ अन्वये काढलेली प्रत्येक अधिसूचना, तो करण्यात आल्यानंतर किंवा ती काढल्यानंतर होईल तितक्या लवकर, संसदेच्या प्रत्येक सभागृहासमोर एका सत्राने अथवा दोन किंवा अधिक क्रमवर्ती सत्रे मिळून बनलेल्या अशा एकूण तीस दिवसांच्या कालावधीसाठी ते सत्रासीन असताना ठेवण्यात येईल आणि जर उपरोक्त सत्राच्या किंवा क्रमवर्ती सत्रांच्या लागोपाठचे सत्र संपण्यापूर्वी, त्या नियमात किंवा अधिसूचनेत कोणताही फेरबदल करण्याबाबत दोन्ही सभागृहांचे मतैक्य झाले तर, किंवा तो नियम करण्यात येऊ नये किंवा ती अधिसूचना काढण्यात येऊ नये याबाबत, दोन्ही सभागृहांचे मतैक्य झाले तर, त्यानंतर तो नियम किंवा ती अधिसूचना, अशा फेरबदल केलेल्या स्वरूपातच अंमलात येईल किंवा यथास्थिति, मुळीच अंमलात येणार नाही; तथापि, अशा कोणत्याही फेरबदलामुळे किंवा विलोपनामुळे, त्या नियमान्वये किंवा अधिसूचनेअन्वये यापूर्वी केलेल्या कोणत्याही गोष्टींच्या विधिग्राह्यतेस बाध येणार नाही.

अडचणी दूर करण्याचा अधिकार. २१. (१) या अधिनियमाच्या तरतुदी अंमलात आणताना कोणतीही अडचण उद्भवली तर, केंद्र सरकारला, **राजपत्रात** प्रसिद्ध केलेल्या सर्वसाधारण किंवा विशेष आदेशाद्वारे, अशी अडचण दूर करण्यासाठी आवश्यक किंवा इष्ट असल्याचे दिसून येतील अशा या अधिनियमाच्या तरतुदींशी विसंगत नसलेल्या तरतुदी करता येतील :

परंतु असे की, या अधिनियमाच्या प्रारंभाच्या दिनांकापासून दोन वर्षे संपल्यानंतर या कलमाअन्वये असा कोणताही आदेश काढण्यात येणार नाही.

(२) पोटकलम (१) अन्वये काढलेला प्रत्येक आदेश, तो काढल्यानंतर शक्य तितक्या लवकर, संसदेच्या प्रत्येक सभागृहासमोर ठेवण्यात येईल.

निरसन व व्यावृत्ती. २२. (१) रस्ते वाहतूक अधिनियम, १८६५ याद्वारे निरसित करण्यात येत आहे.

१८६५ चा ३.

(२) रस्ते वाहतूक अधिनियम, १८६५ निरसित करण्यात आला असला तरीही, उक्त अधिनियमाअन्वये केलेली कोणतीही गोष्ट किंवा हाती घेतलेली कोणतीही कार्यवाही, जेथवर ती या अधिनियमाच्या तरतुदींशी विसंगत नसेल तेथवर, या अधिनियमाच्या तरतुदींअन्वये करण्यात आलेली गोष्ट किंवा हाती घेतलेली कार्यवाही असल्याचे मानण्यात येईल आणि या अधिनियमाअन्वये केलेल्या कोणत्याही गोष्टीद्वारे किंवा हाती घेतलेल्या कोणत्याही कार्यवाहीद्वारे अधिक्रमित होईपर्यंत तदनुसार नियमितपणे अंमलात राहील.

(३) या कलमामधील विशिष्ट बाबींचा उल्लेख, निरसन अंमलात आणण्याच्या संबंधात, सर्वसाधारण वाक्खंड अधिनियम, १८९७ चा १०.

डॉ. जी. नारायण राजू,
सचिव, भारत सरकार.